

DZIEDZICTWO LESZCZYŃSCY ŻYDZI

Kurator: Dariusz Czwojdrak, Muzeum Okręgowe w Lesznie,
Opracowanie graficzne: Tomasz Sikorski

Źródła wizerunków:
Archiwum Państwowe w Lesznie
Muzeum Okręgowe w Lesznie
Muzeum Żydowskie w Pradze
Dariusz Czwojdrak
Marcus Heppner
Margarete Lesser-Bach
Patrycja Paprota-Kosel
internet

Skrót (PD) w podpisach oznacza domenę publiczną – Public Domain
Skrót APL – Archiwum Państwowe w Lesznie
Skrót APP – Archiwum Państwowe w Poznaniu
Skrót MOL – Muzeum Okręgowe w Lesznie

Więcej na ten temat:
www.muzeumleszno.pl

Tłumaczenie PJM

Partnerzy medialni

Źródła historyczne nie mówią nic o pochodzeniu
leszczyńskich Żydów oraz skąd przywędrowali.

Louis Lewin, *Geschichte der Juden in Lissa*,
Pniewy 1904, s. 2; zbiory: MOL, nr inw. B.280

NA POCZĄTKU...

Początki żydowskiego osadnictwa w Wielkopolsce sięgają XII-XIII wieku. Pierwsze gminy utworzono w Gnieźnie, Kaliszu i Poznaniu. W 1264 roku książę Bolesław Pobożny (ok. 1224–1279) nadał wielkopolskim Żydom przywilej generalny, znany jako *Statut Kaliski*. W kolejnych wiekach stał się on podstawą normującą prawne położenie Żydów w całej Polsce. Gwarantował im wolność osobistą, swobodę wyznania, osobne sądownictwo oraz wolność podróżowania i handlu.

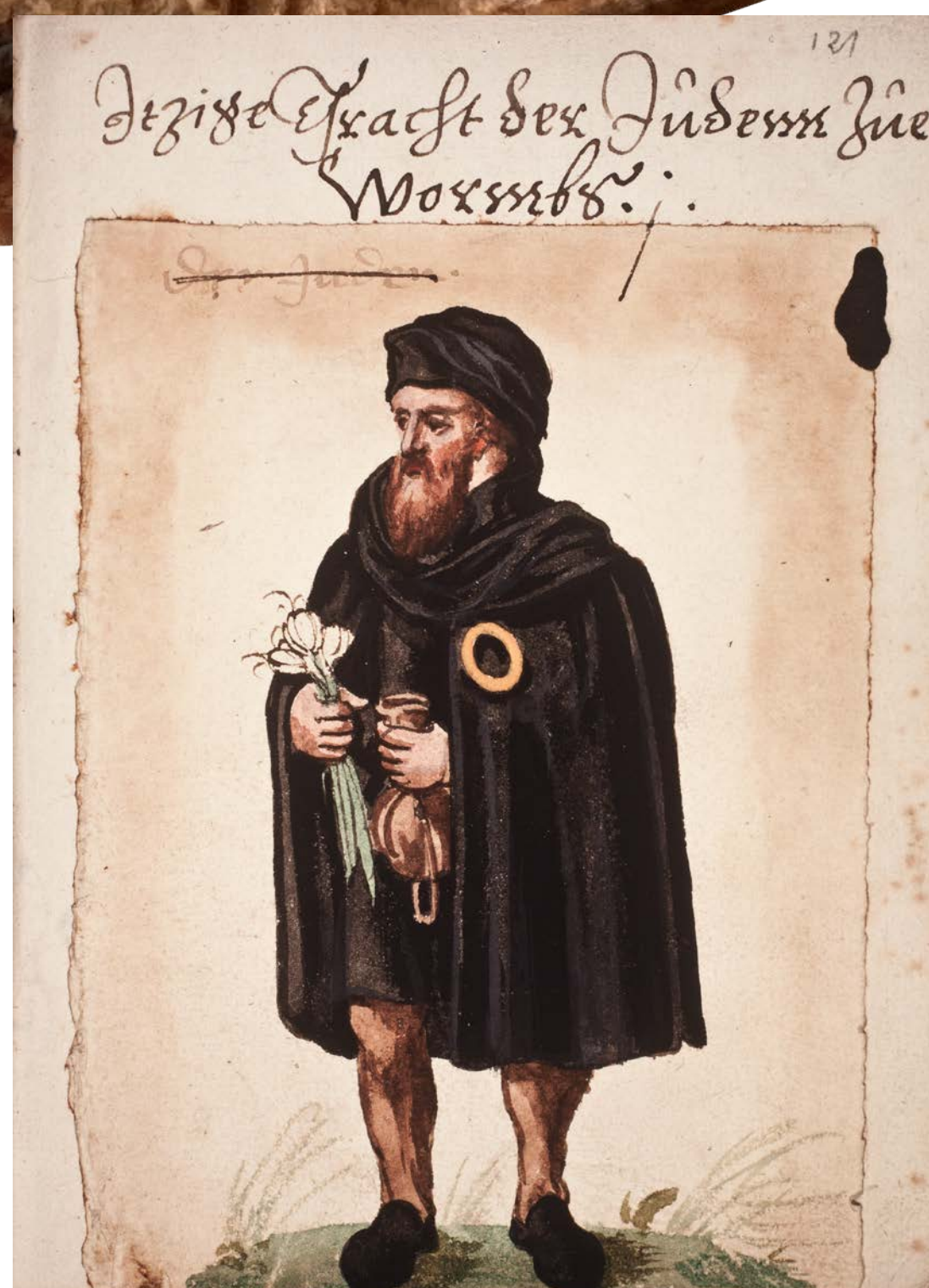
Najstarsze informacje potwierdzające obecność Żydów w dobrach Leszczyńskich pochodzą z pierwszej połowy XVI wieku. Około 1598 roku Andrzej Leszczyński (1559–1608) i Zofia z Opalińskich (ok. 1570–ok. 1623) wydali oficjalną zgodę na ich osiedlenie się w Lesznie. Kolejni właściciele, Rafał (1579–1636) i Bogusław Leszczyńscy (ok. 1612–1659), potwierdzili w 1626 roku warunki osiedlenia się Żydów i ich uprawnienia gospodarcze. Wyznaczono im do zasiedlenia odrębną dzielnicę – na północny-zachód od rynku – pozwolono na budowę synagogi i założenie cmentarza. Gminie żydowskiej przewodzili wówczas: Izrael Glaser, Łazarz z Łęczycy i Mojżesz Aaron. Pod koniec XVII stulecia gminę leszczyńską zaliczano do najprężniej rozwijających się społeczności żydowskich w Rzeczypospolitej.

Pieczęć księcia Bolesława Pobożnego,
1259 rok;
zbiory: APP, Klasztor cystersów
w Bledzewie, sygn. 16
źródło: wikipedia (PD)

Jan Matejko (1838–1893),
Żydzi polscy, XIX wiek;
źródło: wielkahistoria.pl (PD)

Marcus zum Lamm (1544–1606),
Żyd z Wormacji, XVI wiek;
zbiory: © Universitäts- und Landesbibliothek Darmstadt,
nr inw. Hs, 1971 źródło: wikipedia (PD)

Rudolf M. Zadrzil wg Daniel Schultz jr (1615–1683), Jeremias Falek (1610–1677),
Portret Bogusława Leszczyńskiego, koniec XIX wieku;
zbiory: MOL; nr inw. MLH 2282

Artur Szyk (1894–1951), Statut kaliski, 1928 rok; źródło: wikipedia (PD)

David Tscherning (ok. 1610–ok. 1694), Panorama Leszna, 1650 rok; zbiory: MOL, nr inw. S.191

[...] dzielnica żydowska jest dość wielkim zabudowanym obszarem z całą siecią ulic i labiryntem malowniczych, mniej lub więcej czystych zakątków i zaułków [...].

Bronisław Świdorski, *Ilustrowany opis Leszna i ziemi leszczyńskiej*, Leszno 1928, s. 135;
zbiory: MOL, nr inw. B.7431

DZIELNICA ŻYDOWSKA

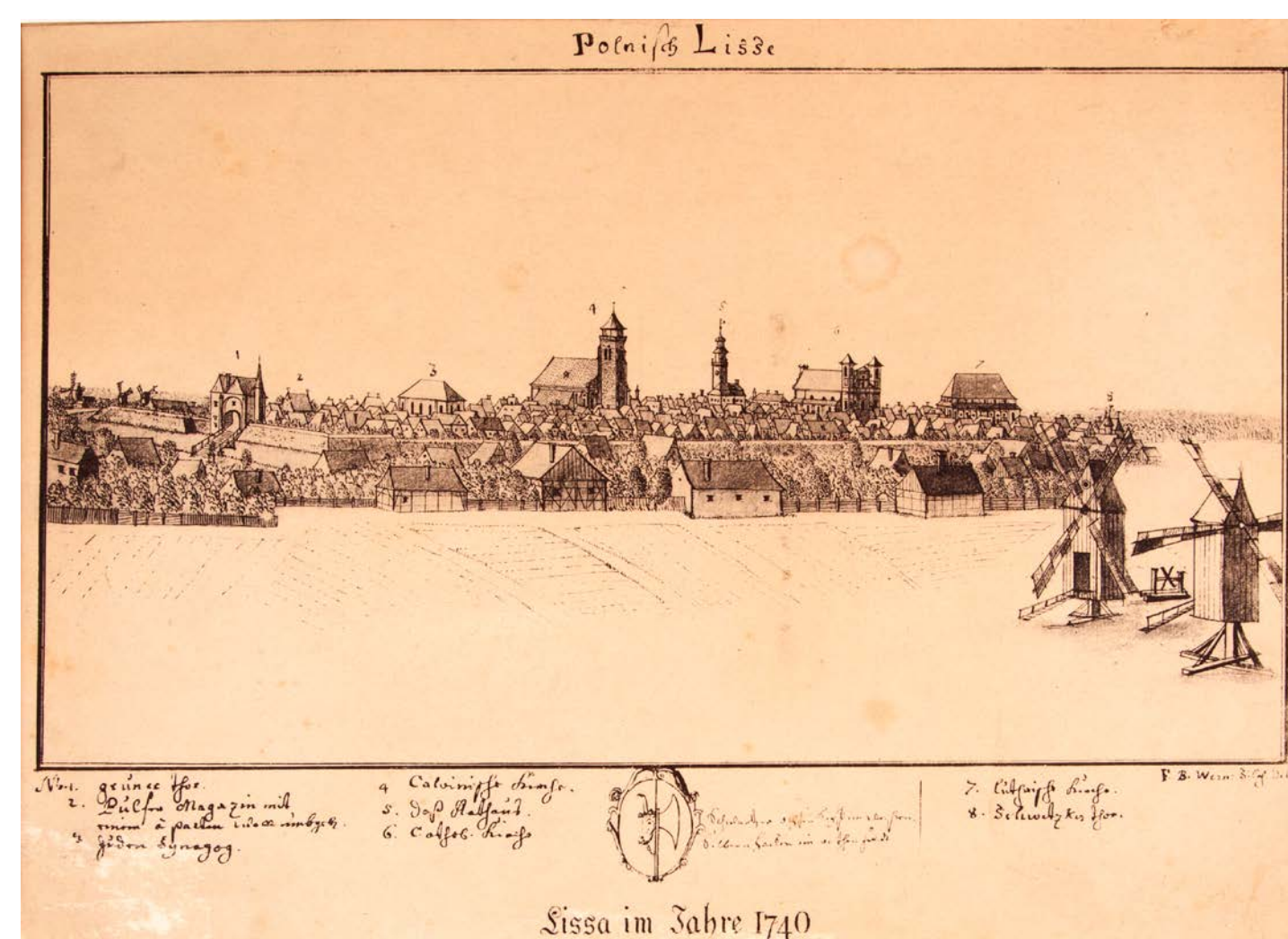
Dzielnicę żydowską wyznaczono wzdłuż drogi prowadzącej z rynku ku Bramie Kościańskiej (ul. Gabriela Narutowicza). Jej granice stanowiły również ulice: Łaziebna, Grodzka i Wałowa. Zgodnie z przywilejem nadanym Żydom przez Leszczyńskich w 1626 roku, nakazano im zabudowanie miejsc pustych, zakazano posiadania więcej niż jednego domu i zamieszkiwania poza wydzielonym kwartałem. Dzielnica czterokrotnie ulegała zniszczeniu podczas pożarów miasta (1656, 1707, 1767, 1790). Po odbudowie na powrót stawała się miejscem osiedlenia dla wyznawców judaizmu. W 1740 roku w mieście naliczono 583 domy należące do chrześcijan i 95 do Żydów. W 1767 roku tylko w dzielnicy żydowskiej znajdowało się 328 domów w większości zamieszkałych przez Izraelitów.

W granicach kwartału – poza budynkami mieszkalnymi i gospodarczymi – wznoszono obiekty związane z funkcjonowaniem gminy żydowskiej: szkoły, domy modlitwy, szpitale, piekarnie macy, jatki koszerne i łaźnię rytualną. W XIX wieku część obiektów wyprowadzono poza granice „getta” (dom opieki, szkoła wydziałowa).

Po 1848 roku Żydzi mogli swobodnie osiedlać się w całym mieście. Liczba żydowskich mieszkańców dzielnicy stale malała. Nieliczni wytrwali tam do 1939 roku. W drugiej połowie XX wieku rozpoczął się proces wyburzania historycznych budynków i zastępowania ich nowymi.

Curt Dressler, Projekt kamienicy Heymanna Tinta, 1913 rok;
zbiory: APL, Akta miasta Leszno, sygn. 2737, s. 28a

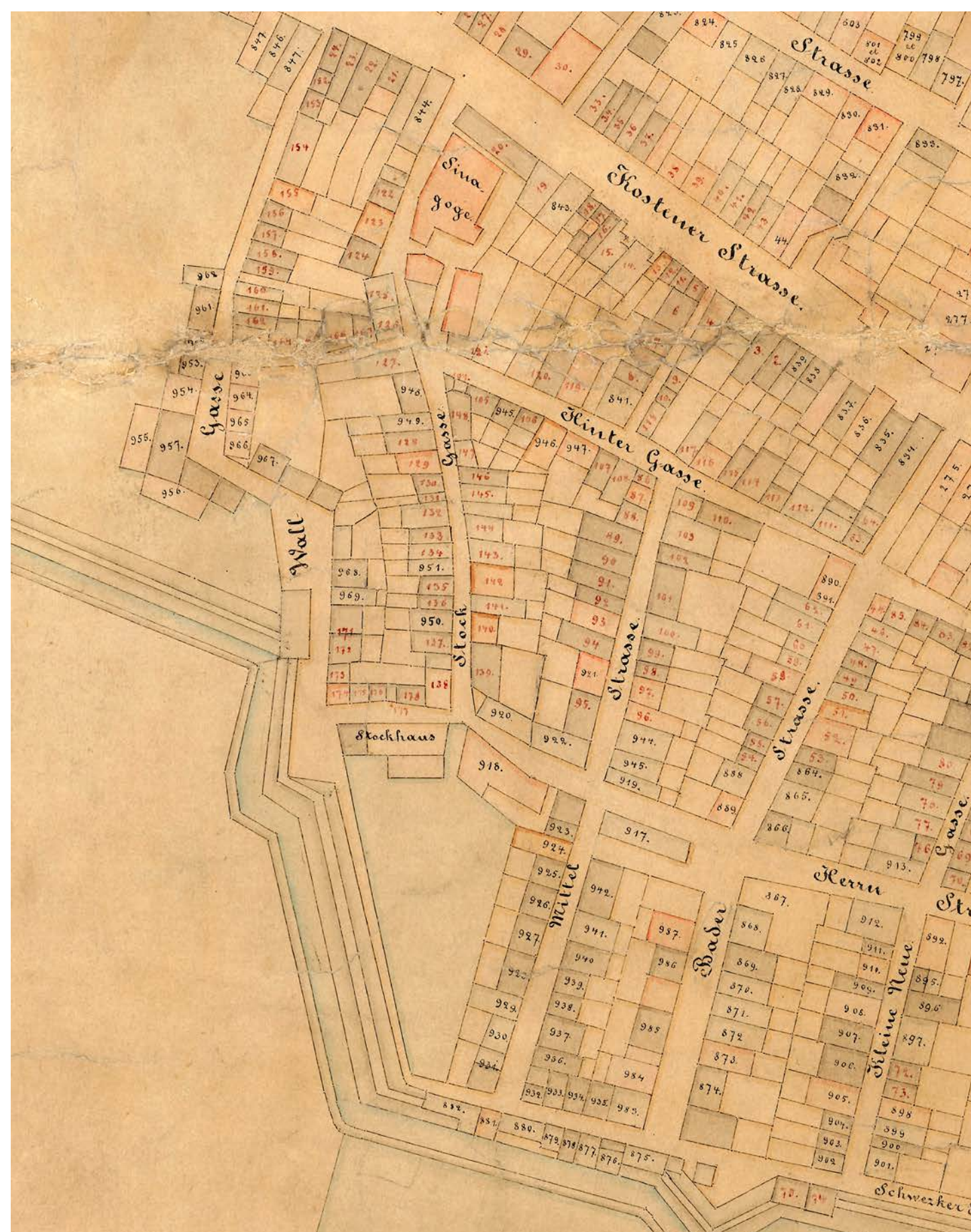
wg Friedricha Bernharda Wernera (1690–1776), Panorama Leszna, koniec XIX wieku;
zbiory: MOL, nr inw. ML 74

Ulica Gabriela Narutowicza, Verlag von Samuel Breslauer, 1906 rok;
zbiory: MOL, nr inw. MLPH 355

Heinrich Müller, Projekt łaźni rytualnej, 1912 rok;
zbiory: APL, Akta miasta Leszno, sygn. 2031, s. 1

P. Sander, Plan sytuacyjny Leszna wg stanu z 1793 roku, 1882 rok;
zbiory: APL, Zbiór planów miasta APL, sygn. 87

Józef Skoracki (1920–2005), Ulica Grodzka, 1945 rok;
zbiory: MOL, nr inw. MLS 1567

[Do wnętrza synagogi] wprowadzono ... piękne organy najnowszej konstrukcji, o przyjemnym dźwięku, które wykonała światowej sławy firma Schlag & Söhne.

Hans Dünnhaupt, *Lissa in Posen. Ein Städtebild*, Leszno 1908, s. 62;
zbiory: MOL, nr inw. B.220

SYNAGOGA

Pierwszą synagogę w Lesznie wzniesiono około 1626 roku. W XVII i XVIII wieku obiekt płonął kilkakrotnie (1656, 1707, 1767, 1790). Prace związane z odbudową po ostatnim pożarze trwały do 1799 roku.

Na początku XX wieku gmina żydowska zdecydowała o kolejnej przebudowie. Projektantami byli Richard (1866–1942) i Paul (1870–1943) Ehrlichowie z Wrocławia. Od wschodu wzniesiono monumentalną wieżę z dwoma niższymi aneksami. W jej wnętrzu – podzielonym na trzy kondygnacje – mieścił się pokój dla rabinów i tak zwana synagoga tygodniowa. Zmianie uległ układ świątyni. Przy ścianie wschodniej ustawiono podwyższoną bimę – mównicę, za którą znajdowała się szafa ołtarzowa ze zwojami Tory, a nad nią empora organowa. Na trzech ścianach umieszczono emporę dla kobiet.

Nowy wystrój synagogi – łączący historyczne elementy klasycznego baroku z secesyjną dekoracją i elementami orientalnymi – podkreślał wielowiekowe tradycje żydowskiej obecności w Lesznie.

Budynek służył żydowskiej społeczności do wybuchu II wojny światowej. Potem wykorzystywano go jako magazyn i łaźnię miejską. W 1991 roku synagoga została wpisana do rejestru zabytków, a w 1993 roku przekazano ją Muzeum Okręgowemu w Lesznie, z przeznaczeniem na sale ekspozycyjne i magazyny zbiorów. Uroczyste otwarcie nowej siedziby nastąpiło w 2006 roku.

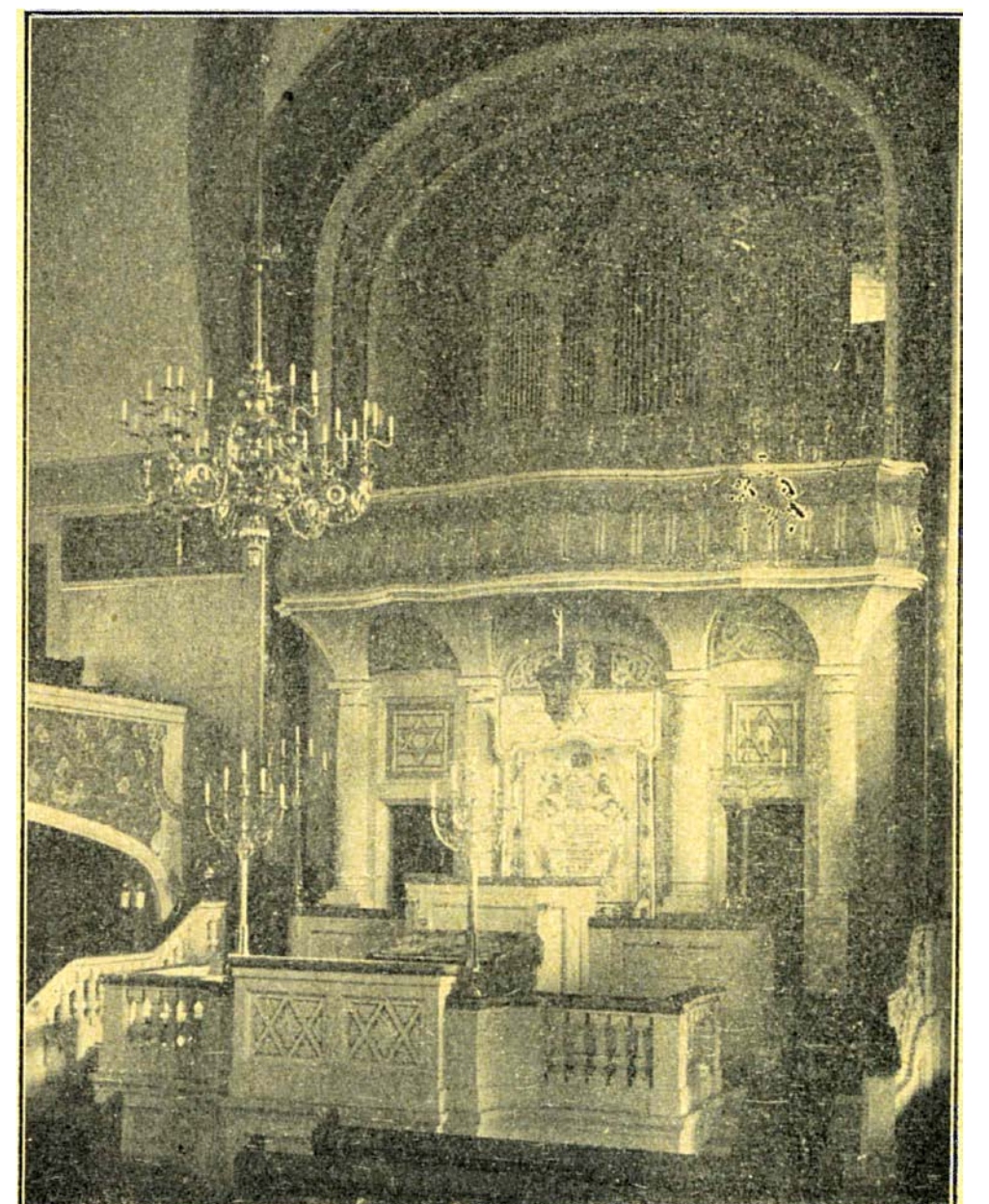
Heinrich Müller, Projekt przebudowy synagogi (niezrealizowany), 1903 rok;
zbiory: APL, Akta miasta Leszno, sygn. 2386, s. 24

Potwierdzenie opłaty za miejsce w synagodze, 1909 rok; zbiory: MOL, nr inw. MLH 5023

Synagoga w Lesznie, G. m. B., 1919 rok;
zbiory: MOL, nr inw. MLH 4257

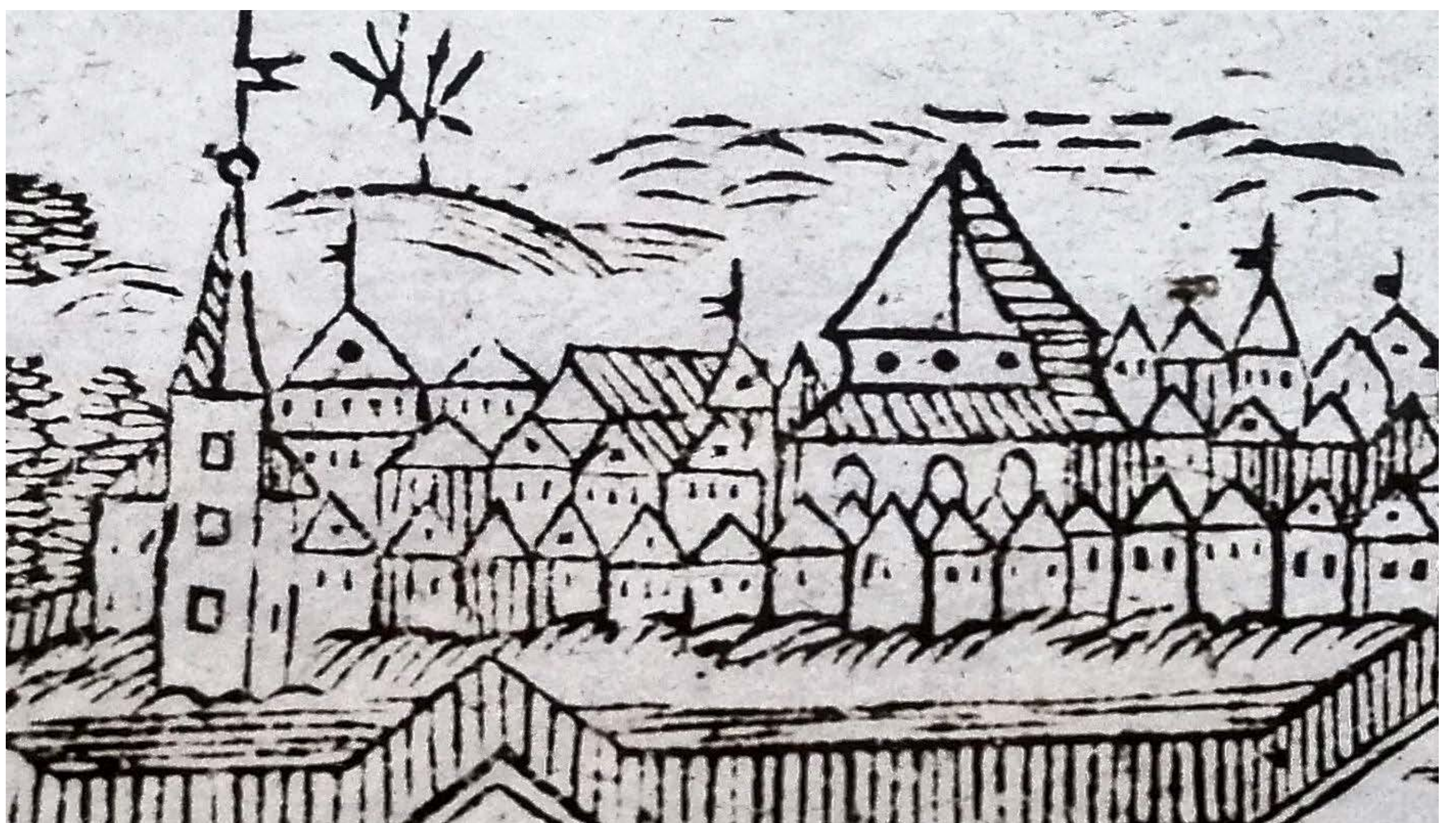
Wnętrze synagogi w Lesznie, 1912 rok;
zbiory: MOL, nr inw. A 107/2

Synagoga w Lesznie, przed 1904 rokiem;
zbiory: MOL, nr inw. A 551

Synagoga w Lesznie, 1956 rok;
zbiory: MOL, nr inw. MLJ/IP 19

Johann Baptista Paravicini (1634–1670),
Synagoga w Lesznie,
przed 1767 rokiem;
zbiory: MOL, nr inw. B.4698

Die Mieths-Inhaber von Gemeinde-Stellen in unserer großen Synagoge werden hierdurch wiederholt aufgefordert, ihre noch rückständigen Miethen für das laufende Jahr binnen spätestens 8 Tagen an unseren Mit-Vorsteher Herrn **J. Punitzer** zu entrichten.
Lissa, den 20. März 1863.
Der Cultus-Vorstand der Synagogen-Gemeinde.

Żyli i pracowali w tym miejscu wybitni ludzie, którzy wnieśli znaczący wkład w dziedzinie studiów religijnych.

Aron Heppner, Isidor Herzberg,
*Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden
und der jüdischen Gemeinden in den Posener Landen*,
Koźmin–Bydgoszcz 1904, s. 604;
zbiory: Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu,
nr inw. 112484 II

RABINI

Większość rabinów związanych z gminą żydowską w Lesznie pochodziła z Małopolski, Mazowsza, z Czech lub ze wschodnich terenów dawnej Rzeczypospolitej. Pierwszym naczelnym rabinem był Izaak ben Abraham Moses Eilenburg (zm. 1657) z Krakowa, który przybył w 1647 roku. Jego następcą został Izaak ben Schalom z Gąbina (zm. 1675). Obaj byli autorami dzieł religijnych, komentarzy i orzeczeń prawnych.

Miejscowych rabinów często proszono o pomoc w rozstrzygnięciu sporów religijnych. Uczestniczyli w dyskusjach dotyczących herezji zwolenników Sabbataja Cwiego (1626–1676), w sporze o charakter żydowskiego szkolnictwa i tzw. „zwadzie hamburskiej”, dotyczącej gry organowej w synagogach. Zapraszano ich do objęcia urzędów w Hamburgu, Berlinie, Bonn i Frankfurt nad Menem. Wyjątkową sławą cieszyli się Abraham Lissa (zm. 1777) i Jacob Lissa (1760–1832). Obaj uznawani za wielkie autorytety w zakresie żydowskiego Prawa i żydowskiego rytuału.

Najdłużej urzędującym rabinem w Lesznie był Samuel Baeck (1834–1912). Przewodził on leszczyńskiej wspólnotie przez 48 lat. Był autorem szeregu opracowań poświęconych historii, religii i literaturze żydowskiej. Jako ostatni na fotelu naczelnego rabina zasiadł Siegfried Gelles (1885–1947), późniejszy dyrektor Brytyjskiego Stowarzyszenia Rabinów w Londynie.

Nagrobek rabina Abrahama Abuscha Lissy na cmentarzu żydowskim we Frankfurcie nad Menem;
źródło: www.geni.com (PD)

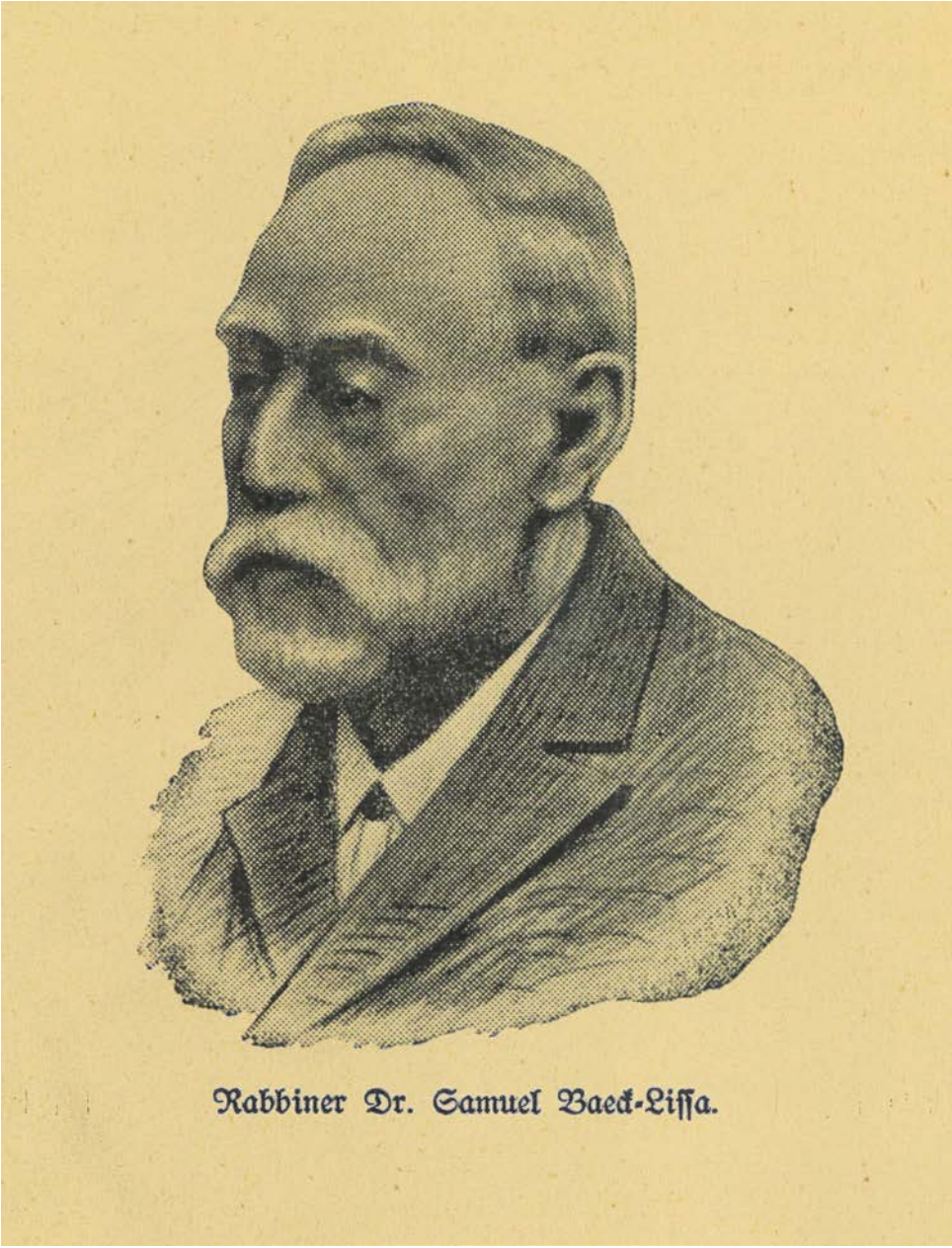
Jacob Lissa (1760–1832), *Derech ha-Chajim...*, Warszawa 1874 rok;
zbiory: MOL, nr inw. B.6796

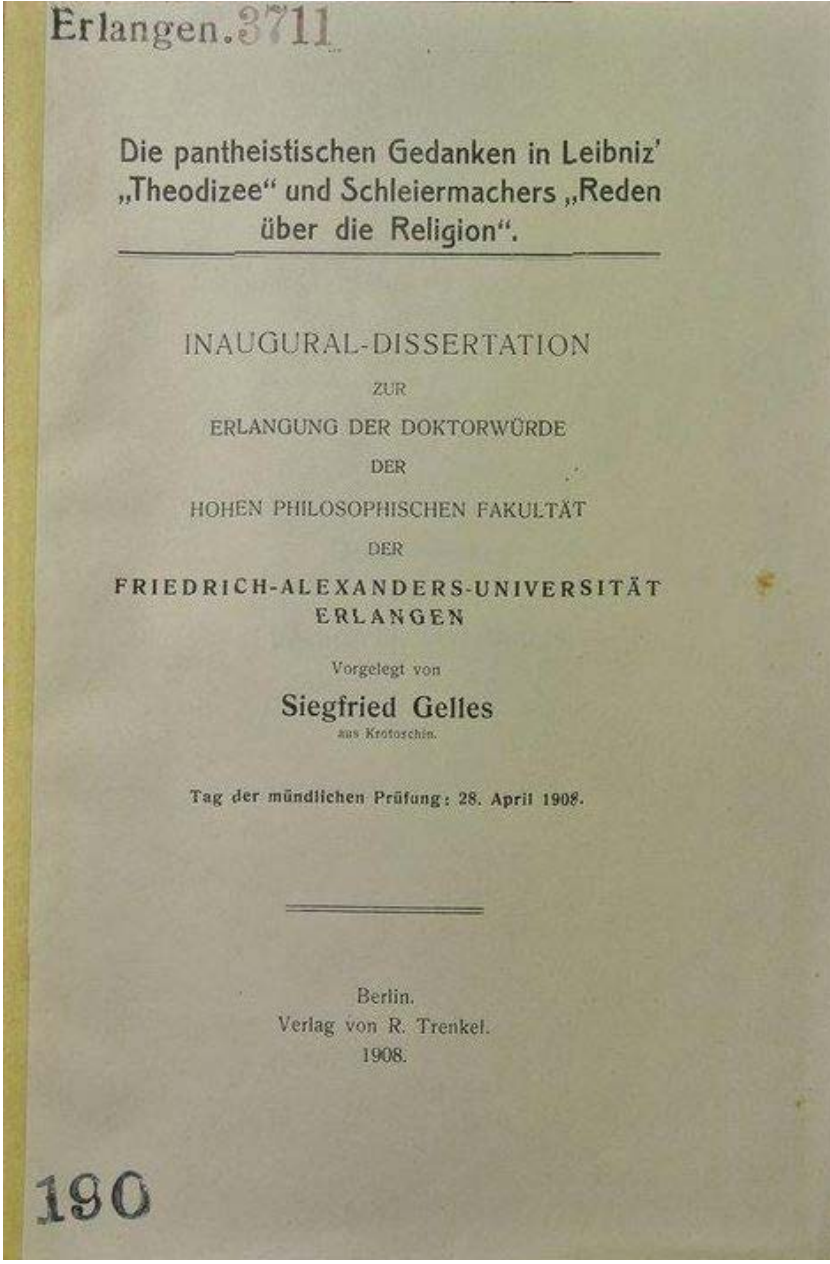
ortret rabina Meyera Simona Weyla, 1. poł. XIX wieku;
zbiory: Leo Baeck Institute, nr inw. 86.58.
źródło: www.lbi.org (PD)

Portret rabina Akiby Egera,
Verlag Winckelmann u. Söhne, ok. 1840 roku;
zbiory: MOL, nr inw. MLS 1562

Portret rabina Samuela Baecka [w:] Fritz Scherbel,
Juden in Lissa, Berlin 1932, s. 13
zbiory: Janusz Skrzypczak Galeria 1001 Drobiazgów

Siegfried Gelles, *Die pantheistischen Gedanken...*, 1908 rok;
źródło: www.abebooks.com (PD)

Zapowiedź kazania inauguracyjnego rabina Samuela Baecka, „Fraustädter Kreisblatt” 1864, nr 36, s. 246;
zbiory: MOL, nr inw. B.828

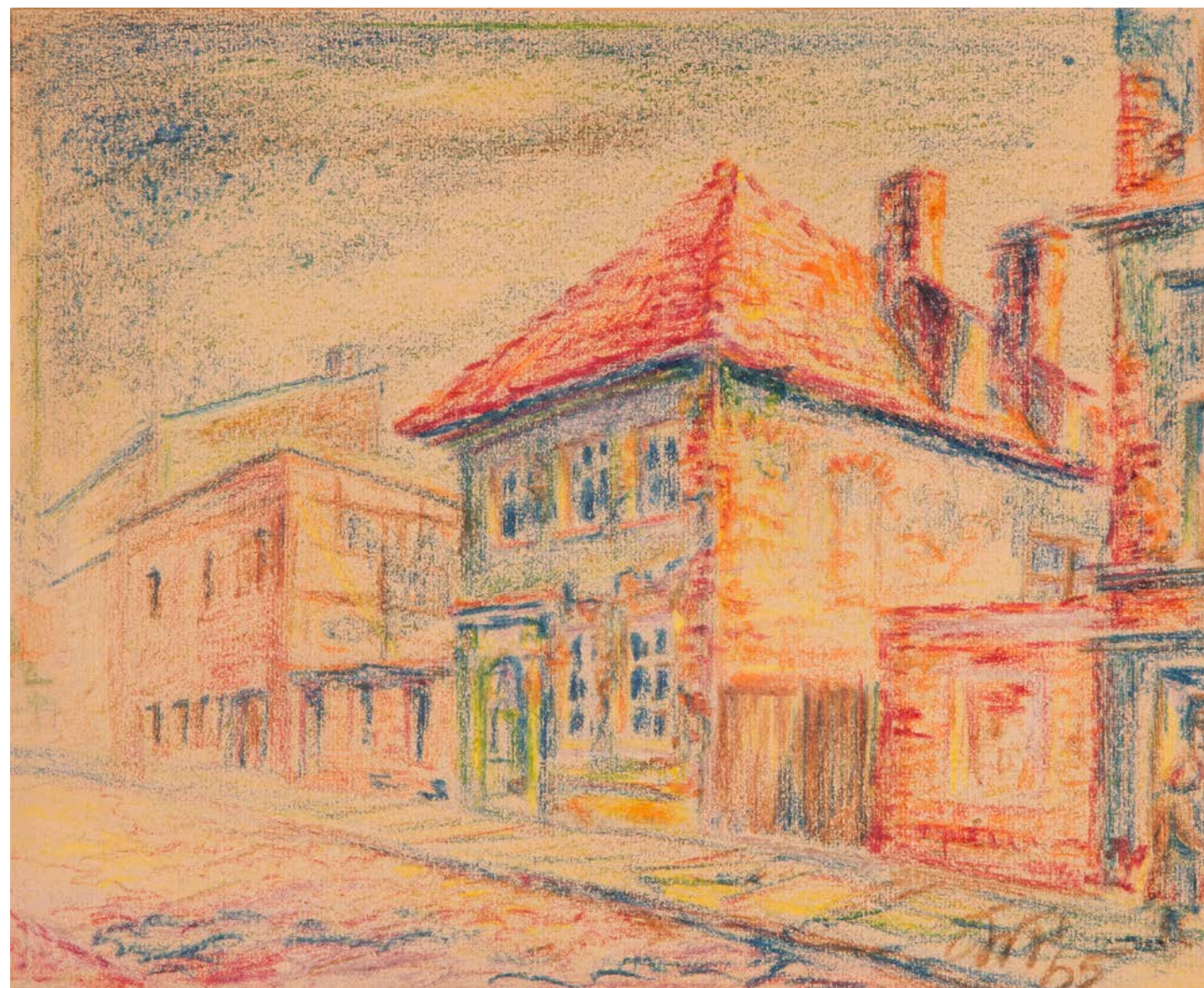
Gdy tylko chłopiec ukończył szósty rok życia, był wysyłany do placówki o wyższym poziomie nauczania, gdzie skupiano się na tłumaczeniu Biblii [...].

Ludwik Kalisch, *Obrazki z moich lat chłopięcych*,
przeł. M. Błaszowski, Warszawa 2018, s. 9;
zbiory: MOL, nr inw. B.11623

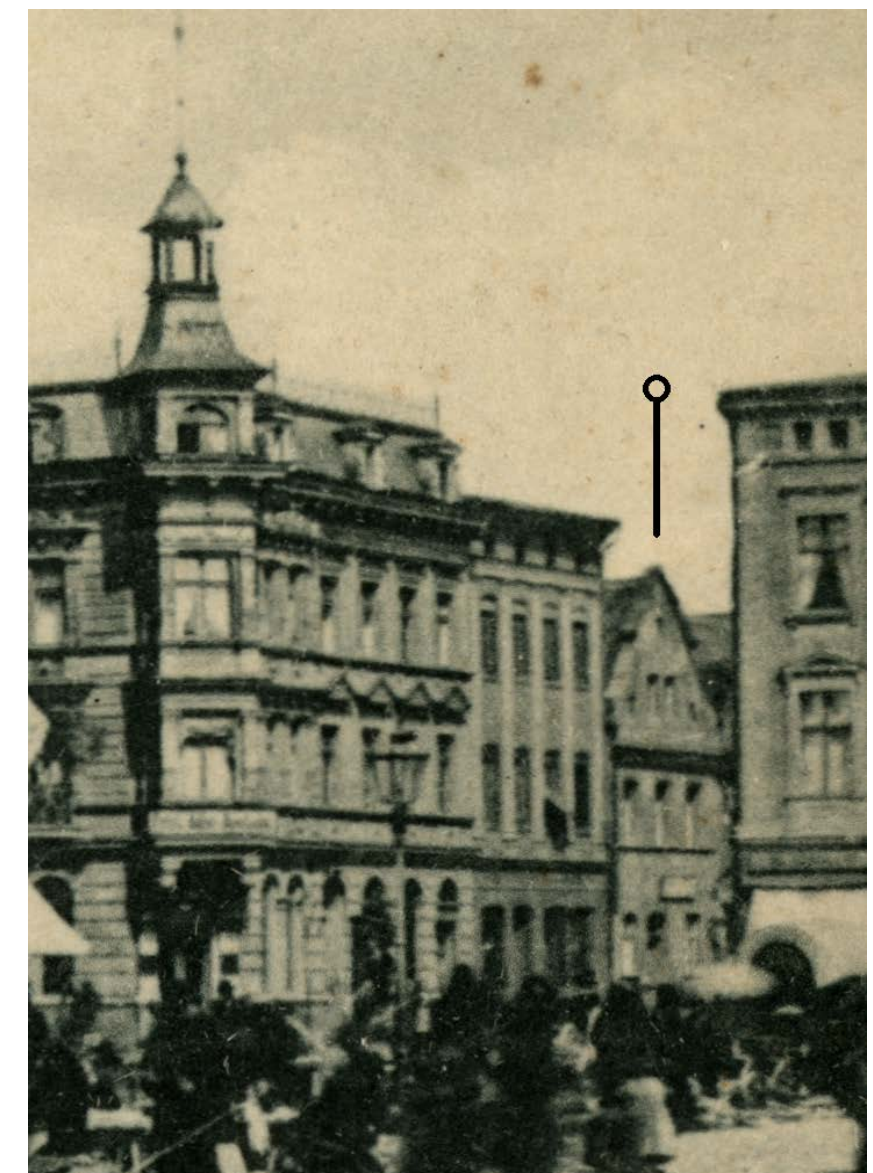
EDUKACJA

Żydowska uczelnia talmudyczna w Lesznie powstała w 1626 roku. Zarządzała nią grono rabinów, a studia wspierało „Święte Bractwo”. Po kolejnych pożarach miasta dom nauki odbudowywano w pierwszej kolejności, przed rozpoczęciem prac przy głównej synagodze. W drugiej połowie XVII i w XVIII wieku do Leszna przybywali liczni żydowscy studenci z Polski, Niemiec, Czech i Moraw. Przyciągała ich sława miejscowej jesziwy i nazwiska leszczyńskich uczonych. W mieście czynne były również prywatne domy nauki (bet ha-midrasze). Istniało ich ponad dwadzieścia. Wszystkie utrzymywały własnych rabinów.

W Lesznie działało wiele szkół religijnych przeznaczonych dla chłopców w wieku od 3 do 13 lat. Uczono w nich czytania i pisanie po hebrajsku, tłumaczenia modlitw i ksiąg możeszowych. Wykładano wybrane księgi Biblii i rozpoczynano studiowanie Talmudu. W latach 40. XIX wieku założono w Lesznie żydowską szkołę powszechną. Jej nowy budynek wzniesiono w 1889 roku (Aleje Zygmunta Krasińskiego 22). Naukę w tej placówce prowadzono do 1921 roku. W okresie międzywojennym dzieci żydowskie uczęszczały do szkoły ewangelickiej, a następnie do szkół publicznych. Od końca XVIII wieku żydowska młodzież kształciła się także w leszczyńskim gimnazjum.

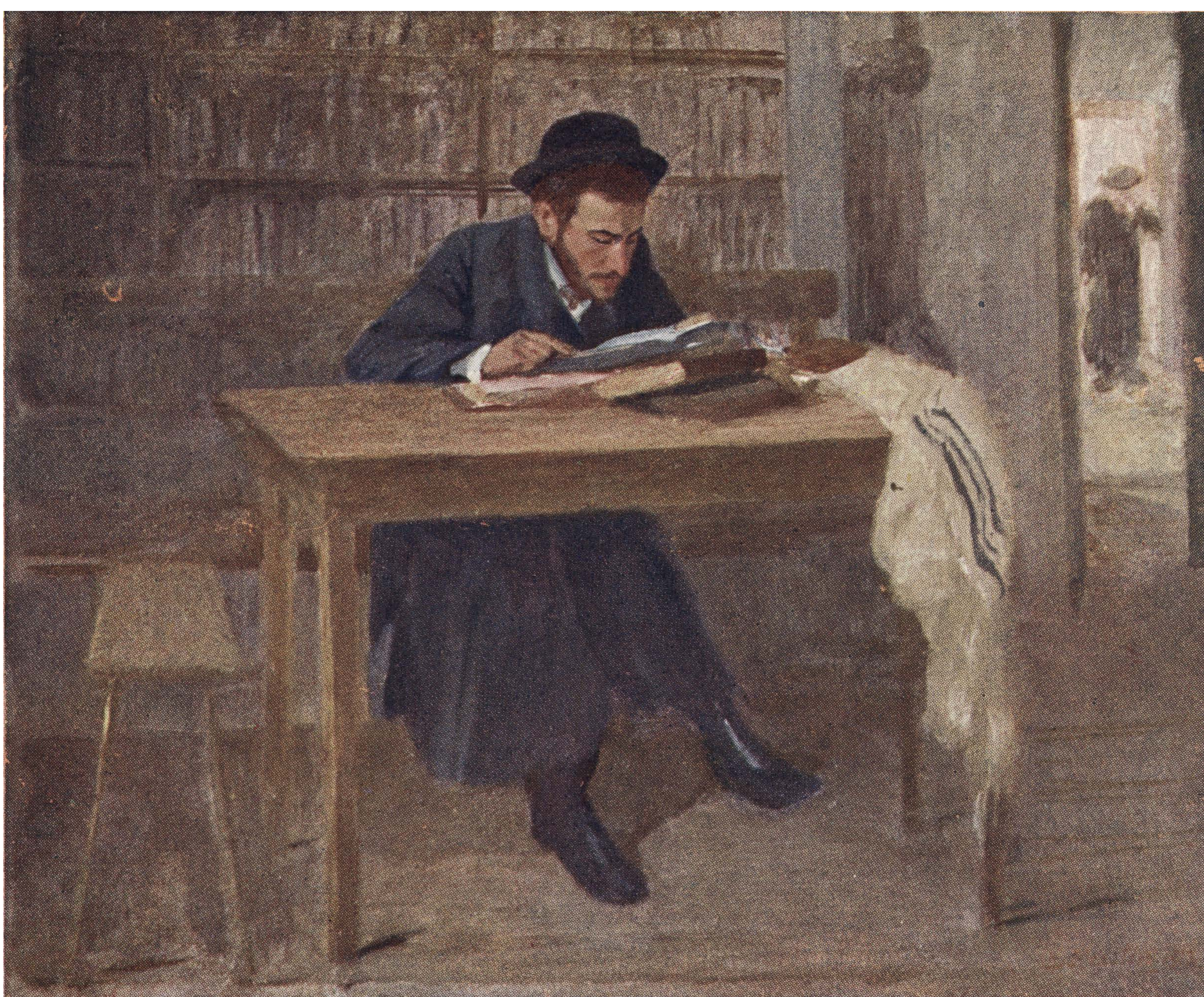
Władysław Piosicki (1911–2010), Dom nauki przy ulicy Średniej, 1965 rok;
zbiory: MOL, nr inw. ML 346

Budynek Fundacji Abrahama Joela i Bertę Sachsów, Friedrich Ebbecke Verlag,
około 1901 roku;
zbiory: MOL, nr inw. MLH 4392

Zaproszenie na nabożeństwa w Szkole Józefa przy ulicy Łaziebnej, „Fraustädter Kreisblatt” 1863, nr 12, s. 74;
zbiory: MOL, nr inw. B.1422

Pilny student w bejt ha-midraszu, B.K.W.I., 1920 rok;
zbiory: MOL, nr inw. MLJ 77

Eduard Stein (1834–1908), Projekt Żydowskiej Szkoły Elementarnej, 1888 rok;
zbiory: APL, Akta miasta Leszno, sygn. 2103, s. 1

Żydowscy uczniowie Gimnazjum im. Komeniusza, przed 1920 rokiem; zbiory: Marcus Heppner

Różnorodne instytucje opiekuńcze i fundacje charytatywne, z których korzystała społeczność, były dla niej błogosławieństwem.

Aron Heppner, Isidor Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden in den Posener Landen*,
Koźmin–Bydgoszcz 1904, s. 603;
zbiory: Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, nr inw. 112484 II

FUNDACJE I STOWARZYSZENIA

Działalność społeczna stanowi w judaizmie jeden z nakazów religijnych. Gminy organizują różne formy pomocy i tworzą zrzeszenia, które się nią zajmują. Najstarszym znanym stowarzyszeniem w Lesznie była Chewra Kadisza (Bractwo Pogrzebowe).

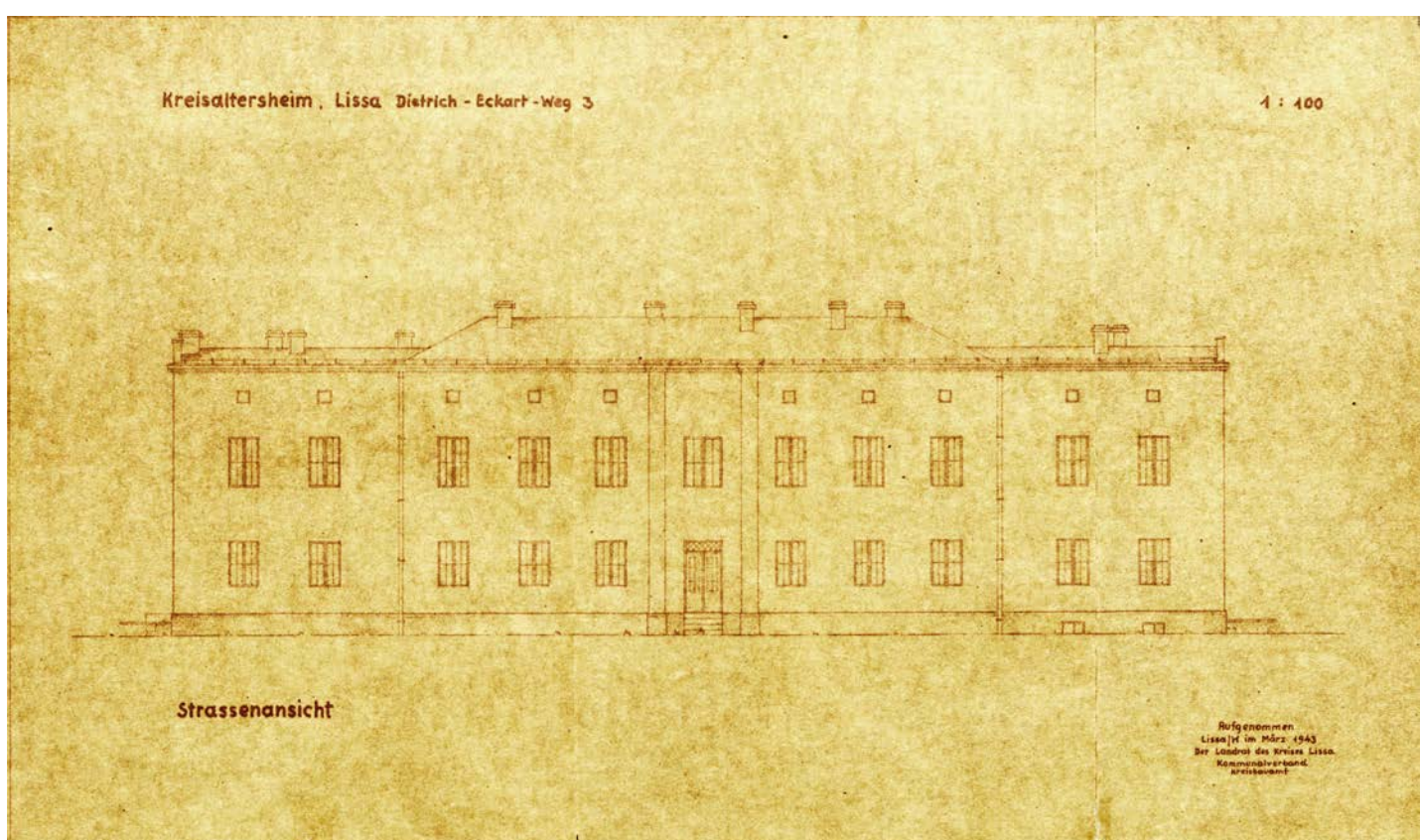
Skupiało członków wspólnoty cieszących się największym szacunkiem. Czuwali oni przy chorych i umierających. Dbali o zapewnienie zmarłym pochówku zgodnego z rytuałem. Ważne miejsce wśród żydowskich instytucji dobroczynnych w Lesznie zajmowały domy opieki. Pierwszy szpital założono w XVII wieku (ul. Wałowa). W latach 1859–1861 zbudowano zakład opiekuńczy znany jako Fundacja Wollheimów (Aleje Zygmunta Krasińskiego 11).

W 1870 roku powstała Fundacja Abrahama Joela i Berthy Sachsów. Miała własnego rabina i pomagała młodzieży w przygotowaniach do studiów teologicznych. Inne stowarzyszenia pomocowe dostarczały ubogim lub osierconym dzieciom odzież, buty, bieliznę i przybory szkolne. Istniejące od 1893 roku Stowarzyszenie Kulturalne dla Krzewienia Historii i Literatury Żydowskiej przygotowywało odczyty i spotkania dyskusyjne.

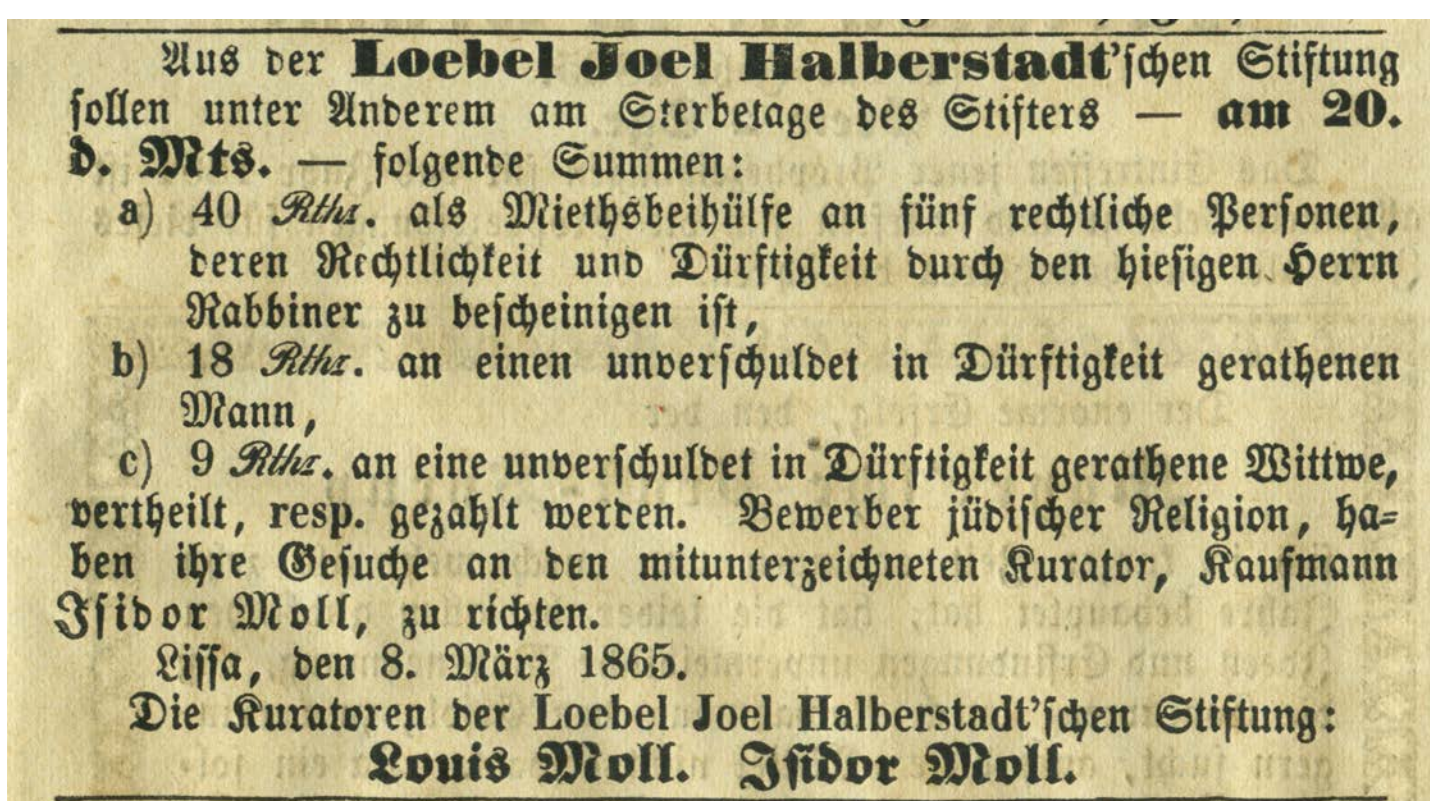
Żydowskie Stowarzyszenie Humanitarne im. Raphaella Koscha działało na rzecz osób potrzebujących, wspierało żydowską oświatę, prowadziło bibliotekę i ochronkę dla dzieci. Najmłodszym żydowskim stowarzyszeniem działającym w Lesznie było Koło Młodzieży Żydowskiej, założone w grudniu 1938 roku.

Członkowie bractwa Chewra Kadisza przy łóżu umierającego, 1772 rok;
źródło: wikipedia (PD)

Projekt budynku Fundacji Wollheimów, 1943 rok;
zbiory: APL, Akta miasta Leszno, sygn. 2099, s. 45

Sprawozdanie kuratorium fundacji Loeba Joela Halberstadta,
„Fraustädter Kreisblatt” 1865, nr 10, s. 67;
zbiory MOL, nr inw. B.829

Heinrich Müller, Projekt budynku Fundacji Sachsów, 1901 rok;
zbiory: APL, Akta miasta Leszno, sygn. 2402, s. 45

Ogłoszenie zarządu Stowarzyszenia Chewra Kadisza, „Fraustädter Kreisblatt” 1869, nr 37, s. 321;
zbiory: MOL, nr inw. B.832

Sala posiedzeń Łoży im. Rafała Koscha, przed 1936 rokiem;
zbiory: MOL, nr inw. MLFa 3837

Rząd pruski, a zwłaszcza naczelny prezes Flottwell, dążył do zniesienia odrębności Żydów przez ich stopniową obywatelską emancypację.

Artur Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870*,
Warszawa 1988, s. 310;
zbiory: MOL, nr inw. B.7278

OBYWATELE

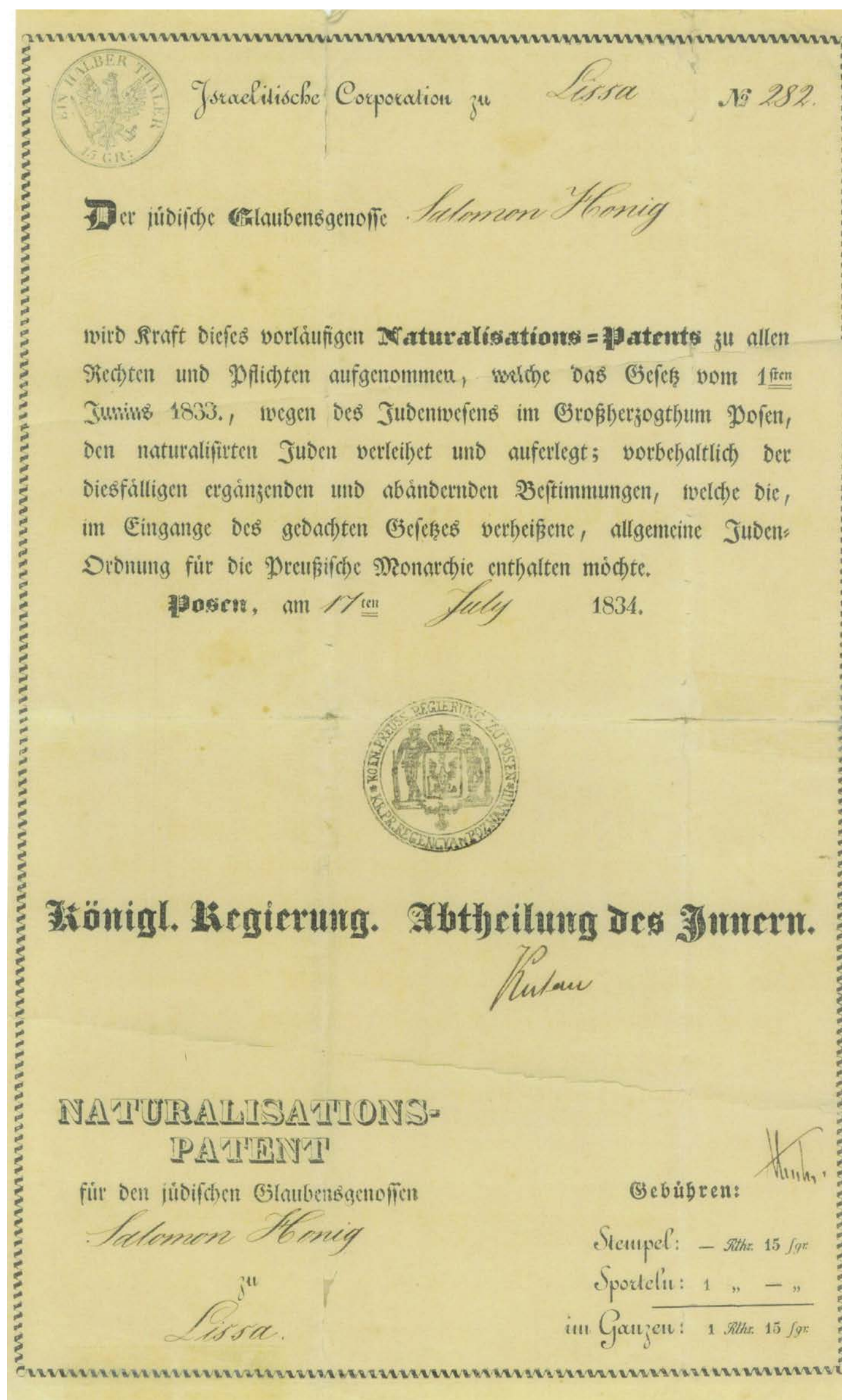
Żydzi w Polsce przedrozbiorowej, jako poddani władzy królewskiej, posiadali własne struktury i nie byli przyjmowani do prawa miejskiego. Po kolejnych rozbiorach (1772, 1793, 1795), podobnie jak ludność chrześcijańska, stali się poddanymi państw zaborczych. W Prusach rozpoczął się dla nich proces stopniowej emancypacji – zrównywania w prawach obywatelskich.

Przełom nastąpił w 1833 roku. Nowy podział ludności żydowskiej na naturalizowanych i tolerowanych, otworzył drogę do równo-uprawnienia. W Lesznie w latach 1833–1834 patenty naturalizacyjne otrzymało 440 Żydów.

Konstytucje ogłoszone w 1848 i 1850 roku zniosły kolejne ograniczenia. W tworzeniu nowego prawa uczestniczył pochodzący z Leszna dr Raphael Kosch (1803–1872). Jako jeden z liderów wolnościowego ruchu w Prusach został wiceprezydentem Zgromadzenia Narodowego. Zmiany w przepisach pozwoliły Żydom na zasiadanie we władzach samorządowych.

Wieloletnim członkiem rady miejskiej w Lesznie był dr Eduard Wolff (1852–1914), później deputowany do Pruskiego Landtagu. Od 1870 roku wszyscy Żydzi stali się pełnoprawnymi obywatelami Cesarstwa Niemieckiego. Kobiety otrzymały prawa wyborcze po 1918 roku.

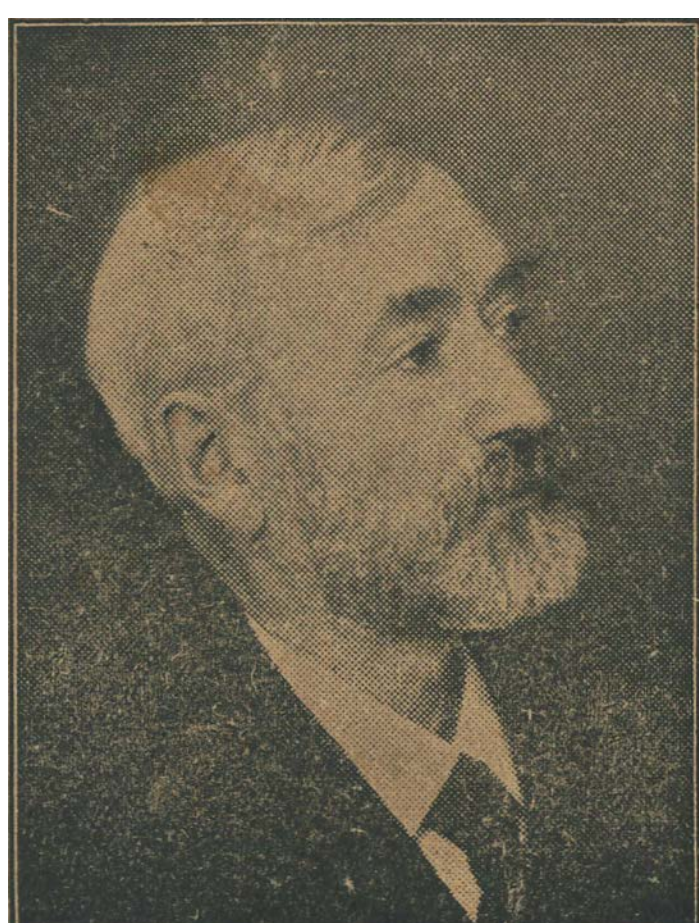
W okresie II Rzeczypospolitej w mieście pozostała nieliczna grupa dawnych mieszkańców wyznania mojżeszowego. Wśród nich dr Simon Scherbel (1858–1934), społecznik i opiekun ubogich. Miejsce dawnych mieszkańców zajęli przybysze z centralnej i południowej Polski.

Patent naturalizacyjny Salomona Honiga, 1834 rok;
zbiory: Margarete Lesser-Bach

Portret Isidora Heppnera, Legnica, 1915 rok;
zbiory: Marcus Heppner

Portret doktora Simona Scherbela
[w:] Fritz Scherbel, *Juden in Lissa*,
Berlin 1932;
zbiory Janusz Skrzypczak
Galeria 1001 Drobiazgów

Portret Leibusza Ludwika Steckiego,
1937 rok;
zbiory: MOL, nr inw. B.1335

Eduard Wolff z rodziną, pocz. XX wieku;
źródło: www.geni.com (PD)

Żydowscy rzemieślnicy pracowali [...] częściej niż nie-Żydzi w jednoosobowych lub rodzinnych zakładach.

Sophia Kemlein, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815–1848*,
Poznań 2001, s. 203;
zbiory: MOL, nr inw. B.8813

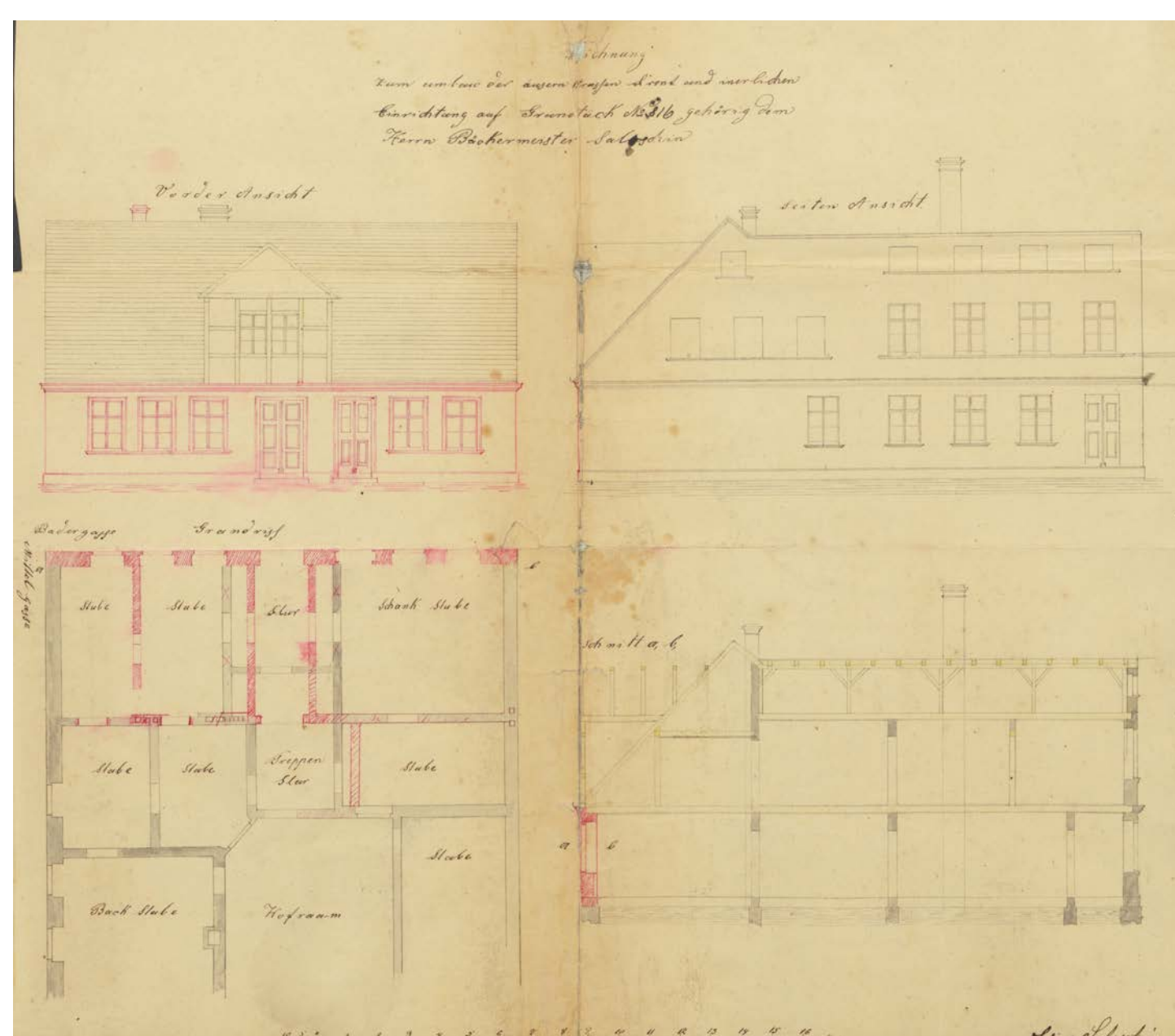
RZEMIOSŁO

Żydów w Lesznie nie przyjmowano do istniejących w XVII i XVIII wieku cechów rzemieślniczych. Tworzyli własne korporacje, produkując przede wszystkim na potrzeby swoich współwyznawców. Utrzymywali jednak stałe kontakty z lokalnymi rynkami, biorąc udział w wymianie usług i towarów. Wśród żydowskich producentów dominowali krawcy, szewcy, garbarze i kuśnierze.

Wachlarz wykonywanych zawodów był szeroki. Od tych najbardziej tradycyjnych po elitarne, np. złotnictwo. Żydzi mieli swój udział w produkcji sukna, najbardziej rozwiniętej gałęzi przemysłu w Lesznie. Po wprowadzeniu w 1823 roku zakazu importu do Królestwa Polskiego towarów przemysłowych z Prus wielu przedsiębiorców – w obliczu kryzysu jaki nastąpił w produkcji sukienniczej – przeniosło się na tereny włączone do Rosji. Uczestniczyli tam w założeniu łódzkiego i białostockiego okręgu przemysłowego.

W Lesznie czynnych było kilka piekarni zaopatrujących żydowskich mieszkańców w podstawowe produkty. Niektóre, jak piekarnia należąca do rodziny Saloschin przy ul. Łaziebnej 2, wypiekały też tradycyjną macę – praśniki spożywane przez wyznawców judaizmu podczas święta Pesach.

Równie ważną funkcję pełnili rzeźnicy. Żydowskie prawo religijne pozwala na jedzenie mięsa tylko wybranych zwierząt. Musi być ono specjalnie przygotowane. Rytualna rzeźnia znajdowała się na obrzeżach miasta, przy obecnej ul. Józefa Poniatowskiego 4.

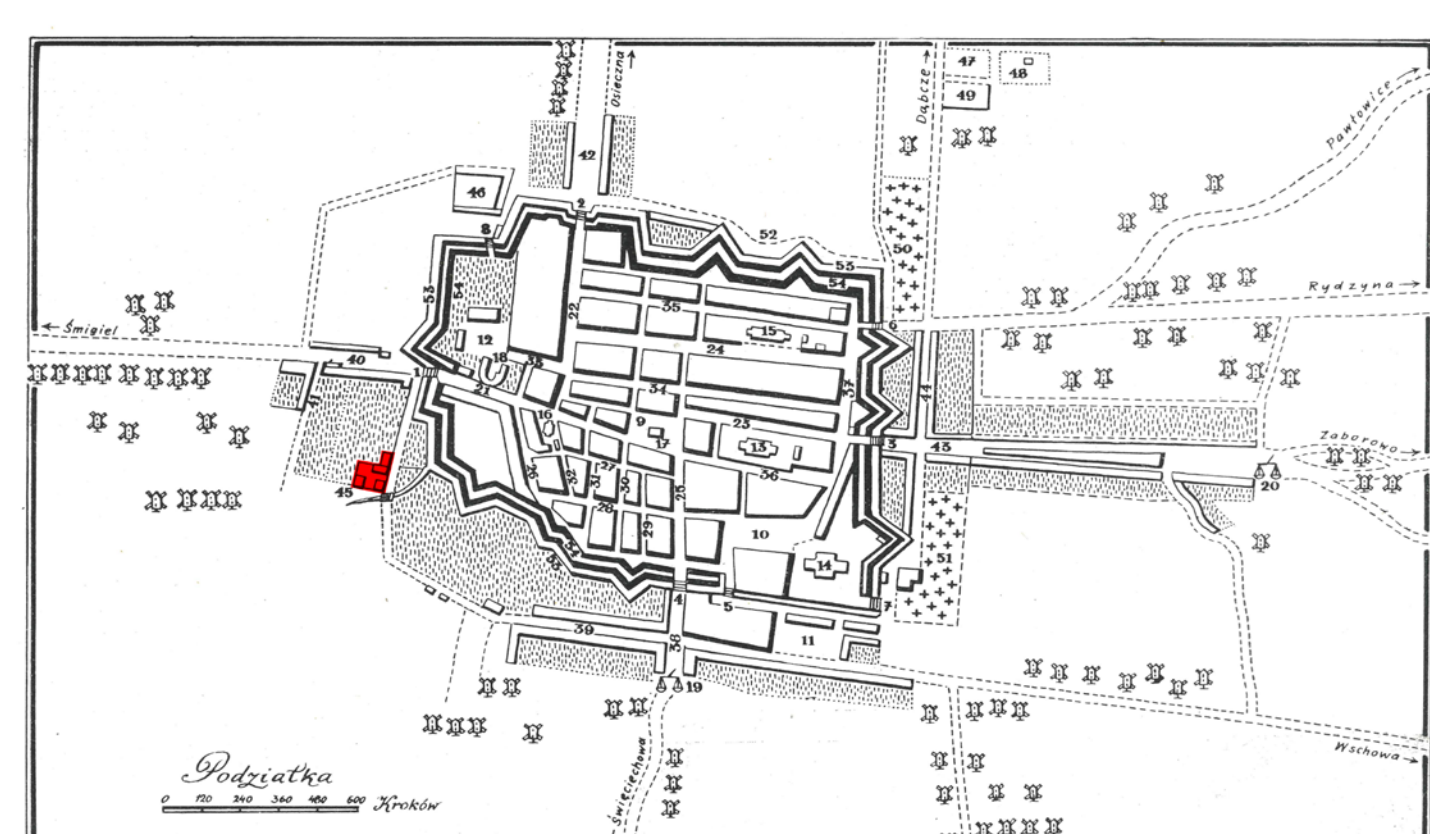
Eduard Wöhner, Projekt domu i piekarni macy Eliasa Saloschina (ulica Łaziebna 2), 1880 rok; zbiory: APL, Akta miasta Leszno, sygn. 2246, s. 3

Piekarnia macy Marcusa Heppnera (ul. Łaziebna 2), przed 1918 rokiem; zbiory: Marcus Heppner

Artur Szyk (1894–1951), Statut Kaliski, 1928 rok; zbiory: Żydowski Instytut Historyczny, nr inw. MŻIH A-1030/19 źródło: www.polityka.pl (PD)

Plan Leszna z 1821 roku (nr 45 – rzeźnia rytualna); zbiory: MOL, nr inw. B.1619

Artur Szyk (1894–1951), Statut Kaliski, 1928 rok; zbiory: Żydowski Instytut Historyczny, nr inw. MŻIH A-1030/19 źródło: www.polityka.pl (PD)

Uruchomiona w 1889 r[oku] fabryka pomp stała się bardzo szybko jednym z największych i najprężniej działających zakładów w Lesznie, [...].

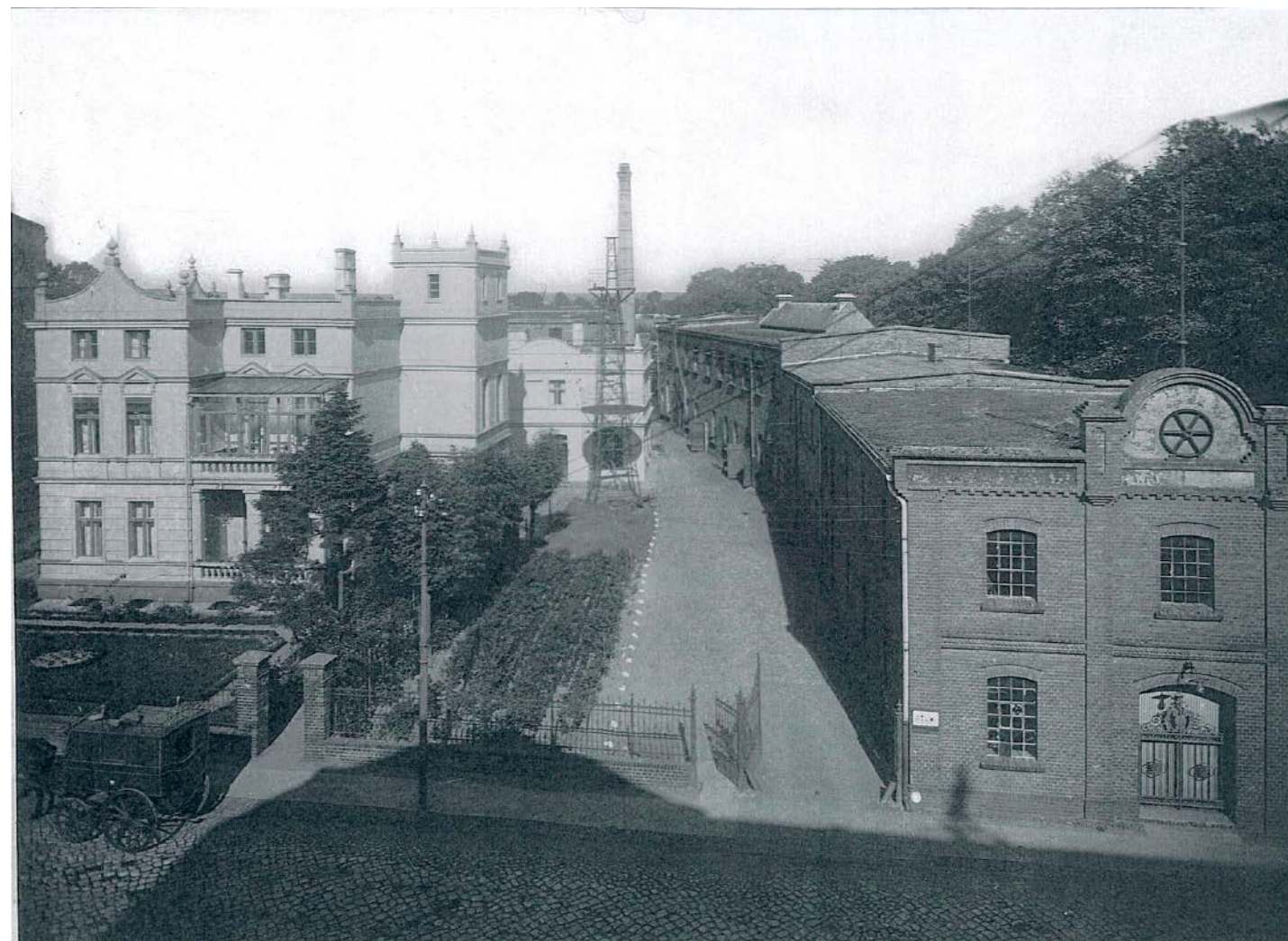
Miron Urbaniak,
Modernizacja infrastruktury miejskiej Leszna w latach 1832–1914,
Poznań 2009, s. 267;
zbiory: MOL, nr inw. B.10256

PRZEMYSŁ

Początki przemysłu w Lesznie sięgają połowy XVIII wieku. Działalność kupiecką łączono tu z rolą nakładców w branży włókienniczej. Miejscowi Żydzi, jako jedni z pierwszych w Polsce, już od 1747 roku oddawali wełnę miejscowym sukiennikom, a wytwarzane przez nich materiały sprzedawali w portach bałtyckich i na rynkach wschodnich. Ich domeną stał się także przemysł konfekcyjny.

W połowie XIX wieku Żydzi włączyli się w proces industrializacji miasta. Początkowo zakładali mniejsze przedsiębiorstwa, zajmujące się produkcją wyrobów tytoniowych, szczotek, pędzli, waty lub przetwórstwem drewna. W 1868 roku Philipp Hannach (1833–1892) założył fabrykę pomp. Obok produkcji pomp i siłkówek strażackich wykonywano w niej instalacje wodociągowe i odgromowe oraz stalowe mosty drogowe. Tradycję zakładu kontynuuje Leszczyńska Fabryka Pomp. W latach 70. XIX wieku istniała w Lesznie fabryka cygar Heymanna Pascha (1822–1878) i fabryka szczotek Carla Bergmanna (ur. 1851). W 1872 roku powstała mechaniczna fabryka obuwia Juliusa Wolfa Herrnstadta (1845–1906).

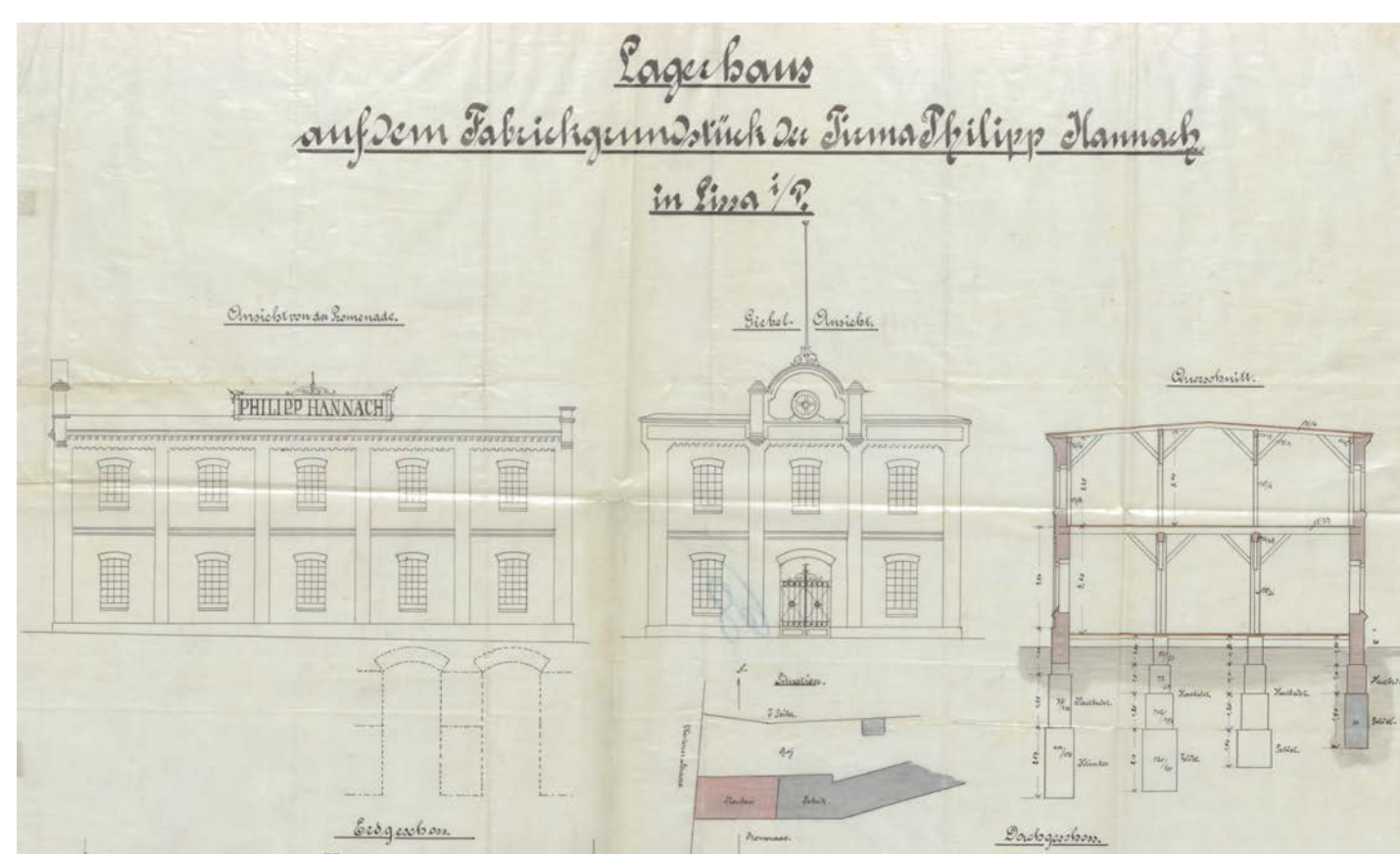
W 1889 roku zarejestrowano fabrykę odzieży Abrahama Wolfa Goldschmidta (1820–1901), której początki sięgają 1841 roku. Od 1907 roku zakład mieścił się w nowym, wielokondygnacyjnym gmachu zbudowanym przy ulicy Skarbowej 1. W 1921 roku współwłaścicielem fabryki maszyn został Adolf Pachter (1885–po 1939).

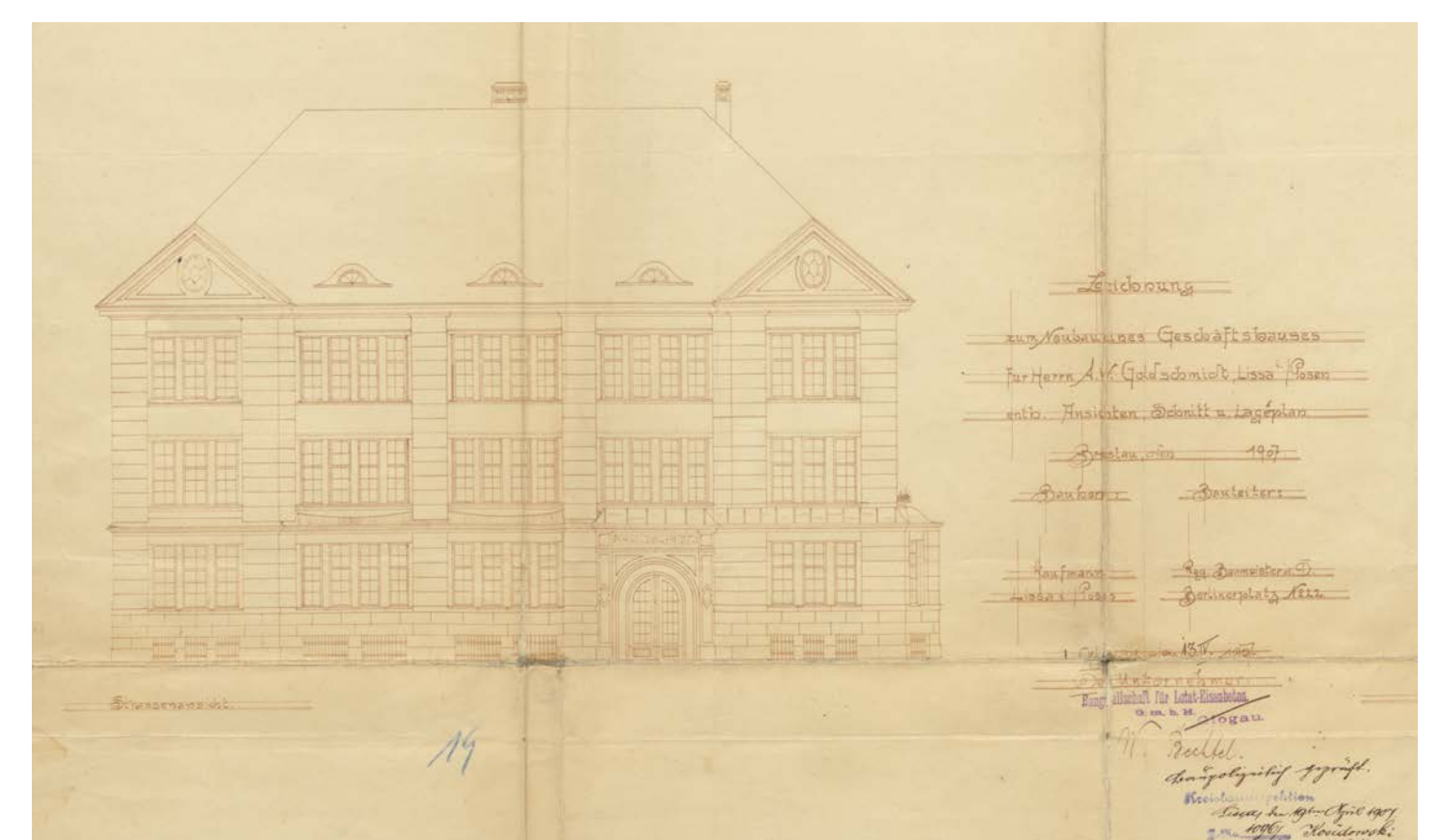
Fabryka pomp Philippa Hannacha, stan z lat 30. XX wieku;
zbiory: archiwum rodziny Kraupe (kopia w zbiorach MOL)

Fabryka odzieżowa A.W. Goldschmidt, Schlesische Lichtdruck u. graph. Kunstanstalt, 1915 rok;
zbiory: MOL, nr inw. MLH 4245

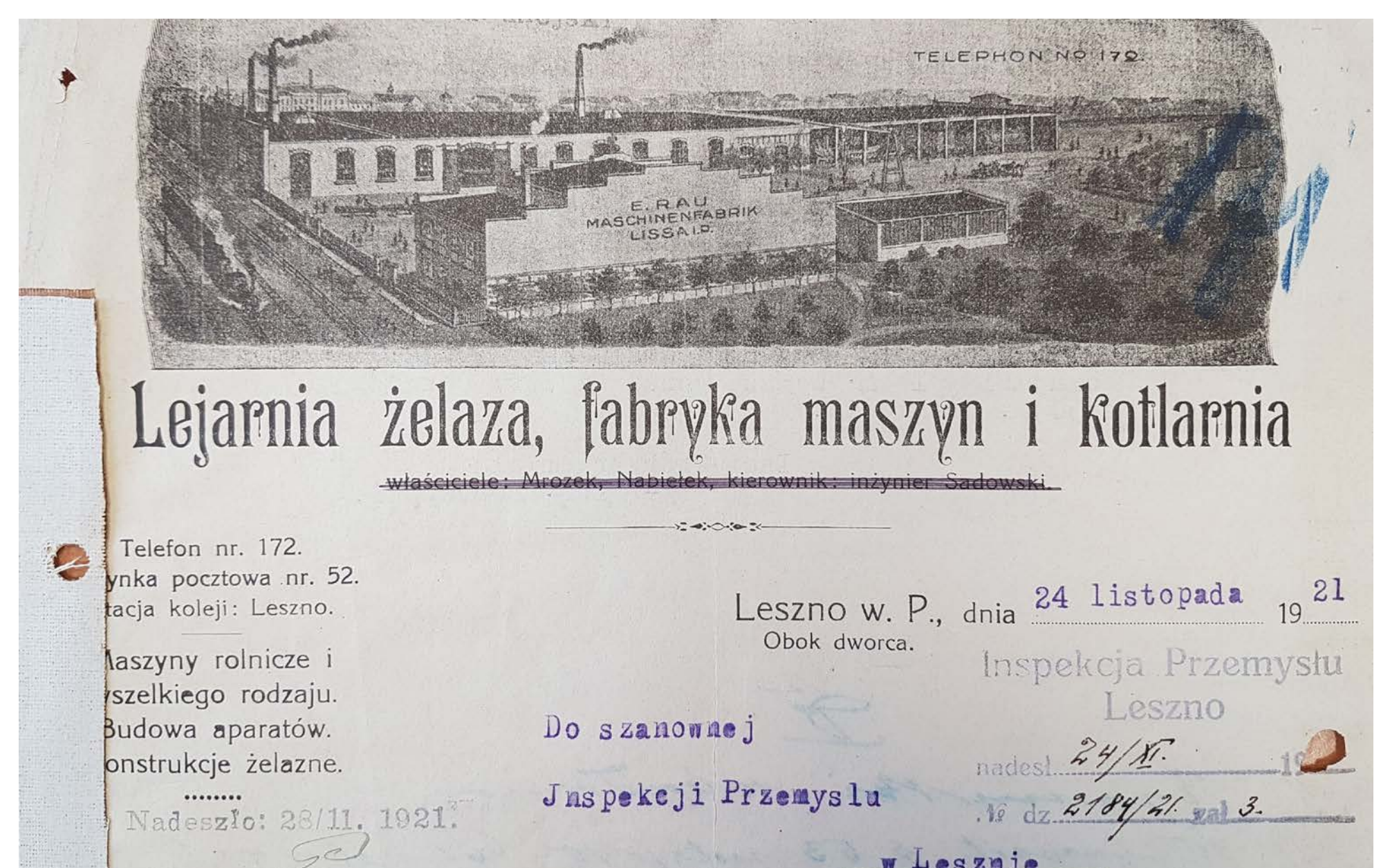
Heinrich Wittig, Projekt magazynu fabryki pomp, 1895 rok;
zbiory: APL, Akta miasta Leszno, sygn. 2341, s. 103

Projekt fabryki odzieżowej A.W. Goldschmidt, 1907 rok;
zbiory: APL, Akta miasta Leszno, sygn. 2557, s. 189

Pompa z fabryki Philippa Hannacha,
2. połowa XIX w.
zbiory: Paweł Kender

Listownik fabryki maszyn i odlewni żelaza Adolfa Pachtera, 1921 rok;
zbiory: APL, Akta miasta Leszno, sygn. 2492, s. 149

Filzschaff- und Jagdstiefel,
Russische Boots, eine große Auswahl
Herren-, Damen- u. Kinderstiefel
empfiehlt zu soliden Preisen (eigene Anfertigung) die
Schuhfabrik von J. W. Herrnstadt.
Gummisohlen (Patent) sowie Bestellungen auf Maasß und sämtliche Reparaturen
werden schleunigst ausgeführt.

Z roku 1762 zachowała się relacja, że „commercium” Żydów z Leszna jest rozprzestrzenione po całej Polsce.

Ignacy Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937, s. 264;
zbiory: MOL, nr inw. B.6161

HANDEL (1)

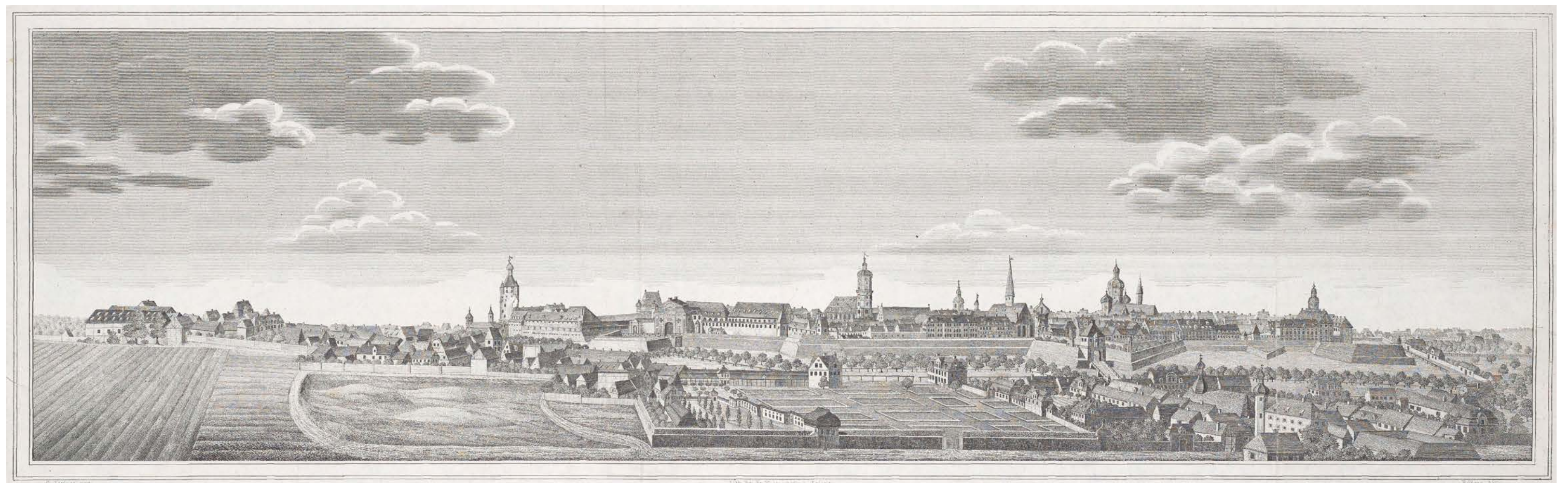
Szybki rozwój gminy żydowskiej w Lesznie spowodował wzrost znaczenia żydowskich kupców w pośrednictwie i eksporcie towarów. Właściciele miasta własne plany rozbudowy grodu wiązali między innymi z ożywieniem handlu krajowego i zagranicznego. Dzięki korzystnym przywilejom dla Żydów Leszno stało się największym obok Poznania centrum handlowym w Wielkopolsce.

Po okresie wojen ze Szwecją, już w 1668 roku, leszczyńscy Żydzi stanowili na jarmarkach w Lipsku najliczniejszą po Żydach z Pragi, Hamburga i Halberstadtu grupę handlarzy. Także w latach następnych odgrywali tam – wraz z Żydami z Poznania i Kalisza – rolę głównych reprezentantów polskiego kupiectwa. Licznie uczestniczyli w jarmarkach we Wrocławiu, Frankfurcie nad Odrą, Toruniu, Gdańsku, Brodach i Jarosławiu, zyskując coraz większe wpływy na środkowo-europejskich rynkach. Handlowali wełną, suknem, jedwabiem, zbożem, skórami, futrami, saletą, solą, przyprawami korzennymi i wyrobami metalowymi. Pod koniec XVII wieku handel zagraniczny stał się jedną z głównych dziedzin ich działalności gospodarczej.

W pierwszej połowie XVIII wieku, poza wspomnianymi jarmarkami, odwiedzali także Litwę, Prusy, Mołdawię, Rosję, Turcję i Persję. Mieli udział w handlu perłami, biżuterią i drogimi kamieniami. Z Mołdawii sprowadzali bydło, sprzedawane na Śląsk i do Niemiec. W Toruniu zbywali zboże i sukna produkowane w Lesznie, a w Petersburgu sukna pochodzące z Saksonii.

Eric Jönsson Dahlberg (1625–1703); Louis Cordier (zm. 1711), Mapa Polski, 1696 rok; zbiory: MOL, nr inw. MLH 4189

Carl Christian Böhme, Carl Liebner, Widok Lipska w XVII wieku, około 1850 roku; źródło:wikipedia.org (PD)

Matthäus Merian (1593–1650), Panorama Wrocławia, 1650 rok; źródło: eloblog.pl (PD)

Georg Balthasar Probst (1732–1801), Panorama Petersburga, przed 1750 rokiem; zbiory: Muzeum Narodowe w Warszawie, nr in. G.27723/II
źródło: polona.pl (PD)

Izaak van den Blocke (1572–1626), Apoteoza handlu gdańskiego, 1608 rok; źródło: wikipedia (PD)

A. Goldenberg, Żydzi kupujący towary na szabas, 1. połowa XIX wieku; zbiory: Biblioteka Narodowa, nr inw. G.24025/II
źródło: polona.pl (PD)

Wspomnieć warto sklep żywych ryb starego Bergmanna, który w basenach z wodą stale przepływającą posiadał duży wybór różnych gatunków ryb na każde zamówienie.

Bronisław Świderski, Dzieje gminy żydowskiej w Lesznie, Leszno 1971-1974, s. 21 (mps); zbiory: MOL, nr inw. B.2291 1

HANDEL (2)

W 1793 roku handlem i obrotem pieniężnym zajmowało się w Lesznie 328 Żydów, a w 1798 roku aż 16% mieszkańców wyznania mojżeszowego utrzymywało się z prowadzenia większych przedsiębiorstw handlowych. Na początku XIX wieku przynajmniej 11 prowadziło handel z Rosją, inni specjalizowali się w kontaktach ze Śląskiem i Brandenburgią.

W połowie XIX stulecia, po zażegnaniu kryzysu gospodarczego wywołanego wojnami napoleońskimi i utworzeniem granicy celnej z Rosją, udało się ponownie rozwinąć handel zbożem i mąką. Na większą skalę handlowano również skórami, szczecinią, wyrobami tytoniowymi i spirytusem. W Lesznie działało w tym okresie około 500 kupców, wśród których większość stanowili Żydzi.

Dzięki zmianie sytuacji prawnej ludności żydowskiej w Wielkopolsce po 1833, a następnie po 1848 roku (ogłoszenie konstytucji), zniknęły niemal wszystkie wcześniejsze ograniczenia. Żydzi mogli swobodnie osiedlać się poza wyznaczonymi kwartałami i prowadzić dowolną działalność gospodarczą. W centrum Leszna pojawiło się wiele żydowskich firm handlowych, konkurujących z kupcami chrześcijańskimi.

Najwięcej działało ich przy rynku, ulicy Słowiańskiej, Bolesława Chrobrego, Leszczyńskich i Gabriela Narutowicza. Dopiero po zakończeniu I wojny światowej ich liczba gwałtownie spadła. Pojedyncze zakłady handlowe działały do 1939 roku.

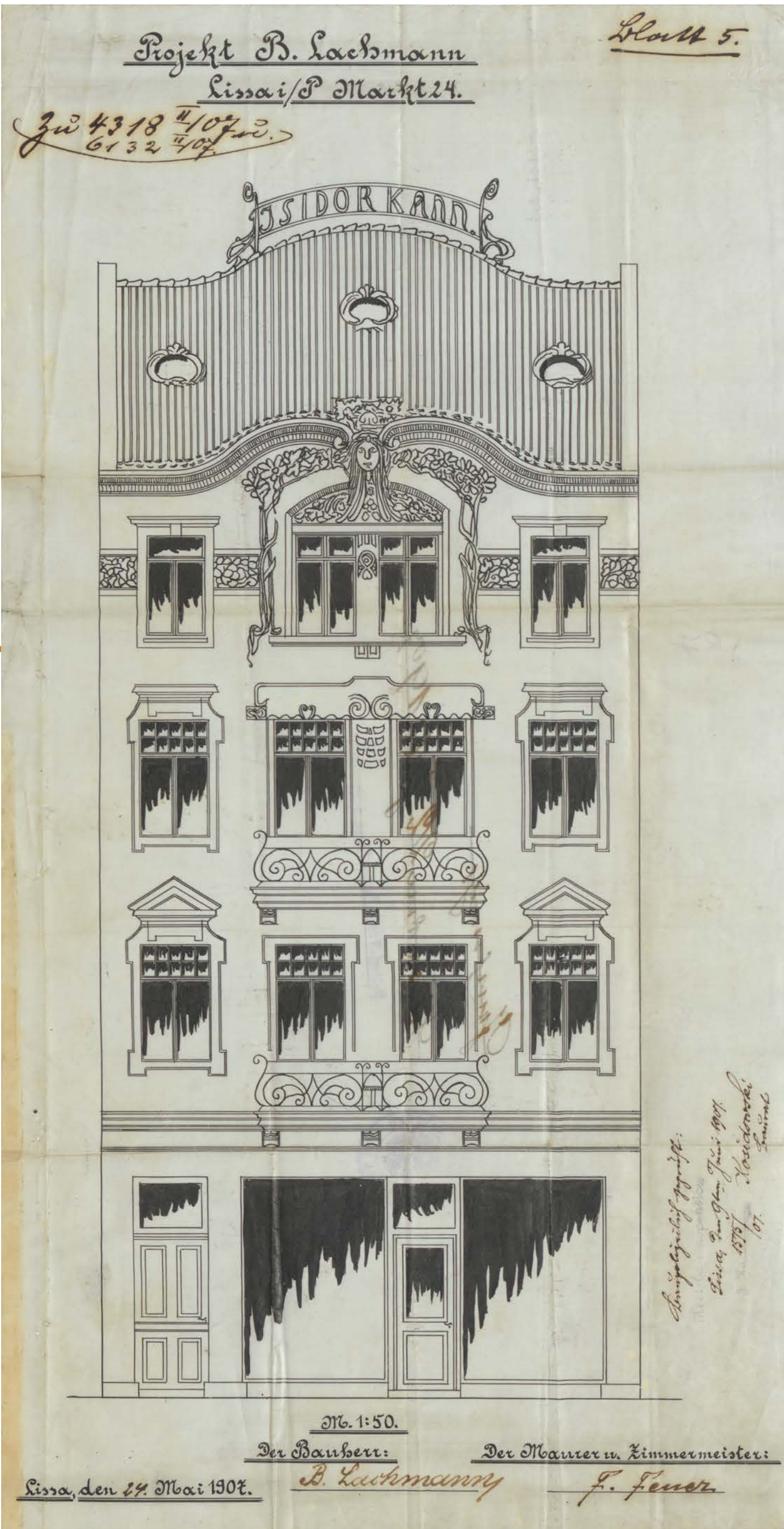
Listownik sklepu z żywymi rybami Michaelisa Bergmanna, 1919 rok; zbiory: APL, Akta miasta Leszno, sygn. 2330, s. 49

Rynek w Lesznie – pierzeja zachodnia, Friedrich Ebbecke Verlag, około 1905 roku; zbiory: MOL, nr inw. MLH 4392

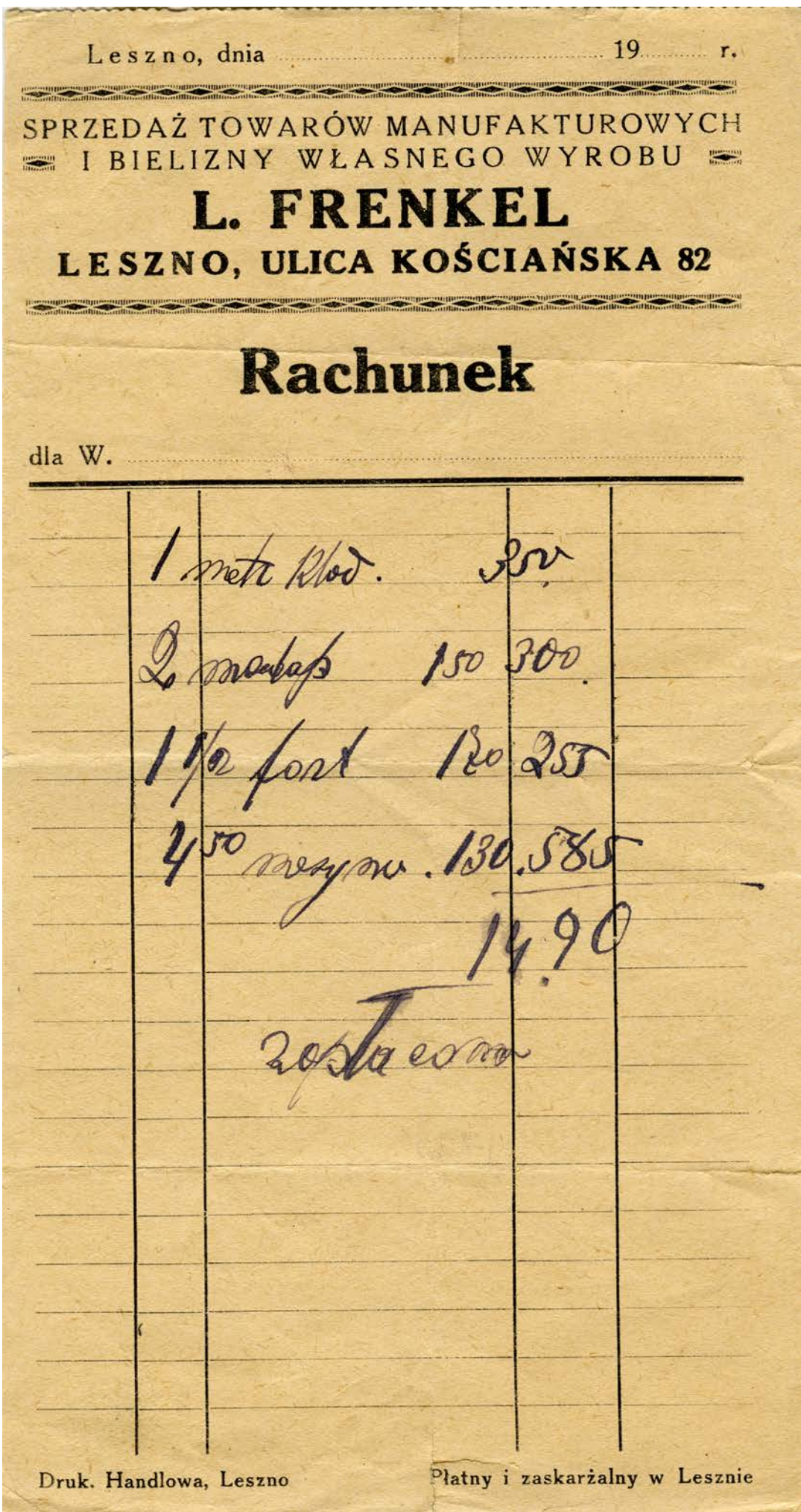
Franz Feuer (1842–po 1911), Projekt witryn sklepowych (Rynek 19), 1911 rok, zbiory: APL, Akta miasta Leszno, sygn. 2527, s. 60

Franz Wittig, Projekt kamienicy rodziny Kannów (Rynek 24), 1907 rok; zbiory: APL, Akta miasta Leszno, sygn. 2533, s. 27

Rynek w Lesznie, Verlag: Otto Fenske, około 1900 roku; zbiory: MOL, nr inw. MLH 3905

Rachunek ze sklepu Mosze Leiba Frenkla, lata 30. XX wieku; zbiory: MOL, nr inw. MLJ-IP 1

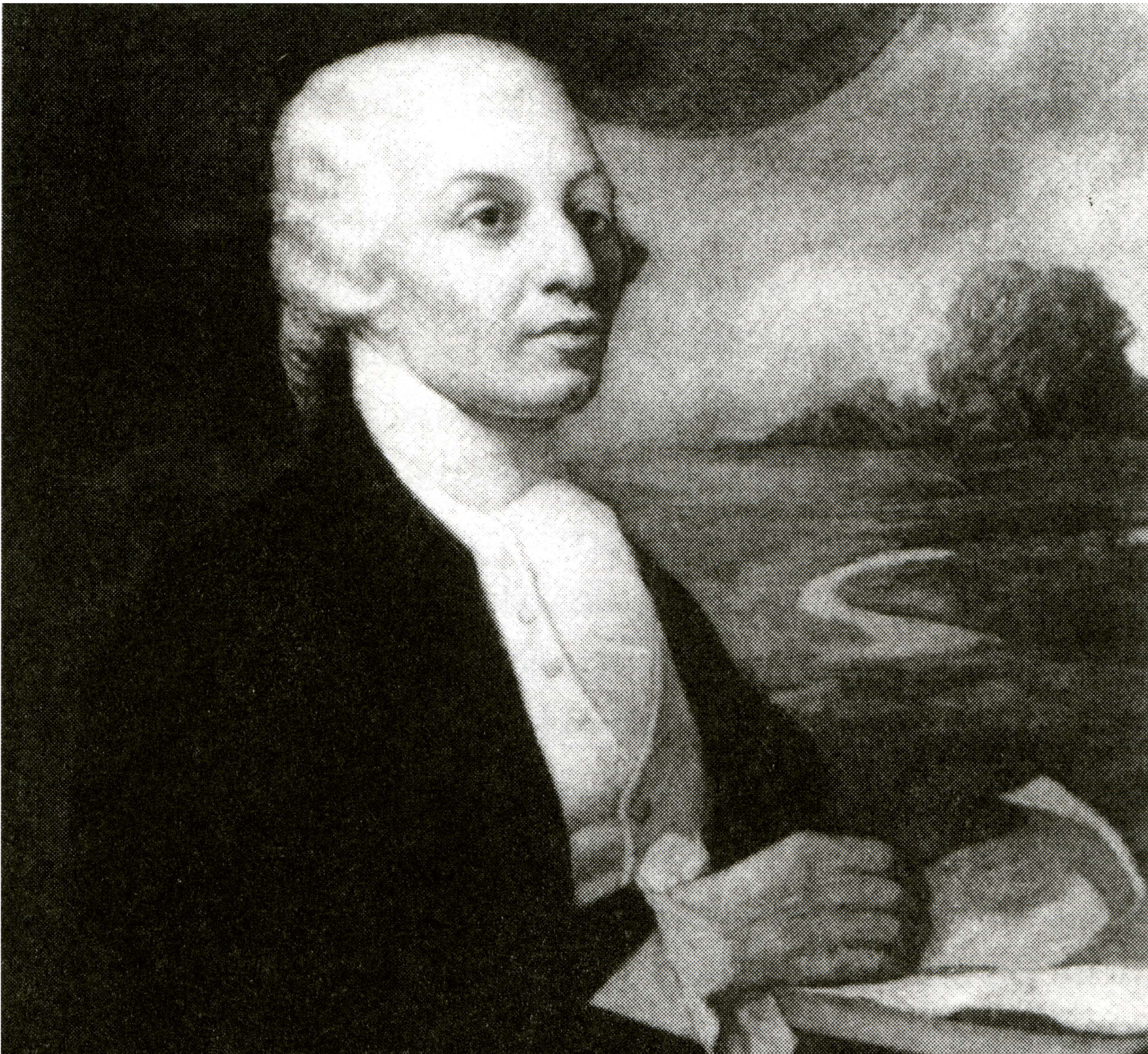
Dwoma finansistami, od których [Georg] Washington otrzymywał największe wsparcie w najciemniejszych godzinach rewolucji, byli Haym Salomon i Robert Morris.

List Franklina Delano Roosevelta do Komitetu budowy pomnika Hayma Salomona, 1941 rok;
Vick Knight Jr., *Send for Haym Salomon!*, Alhambra, California 1906, s. 94

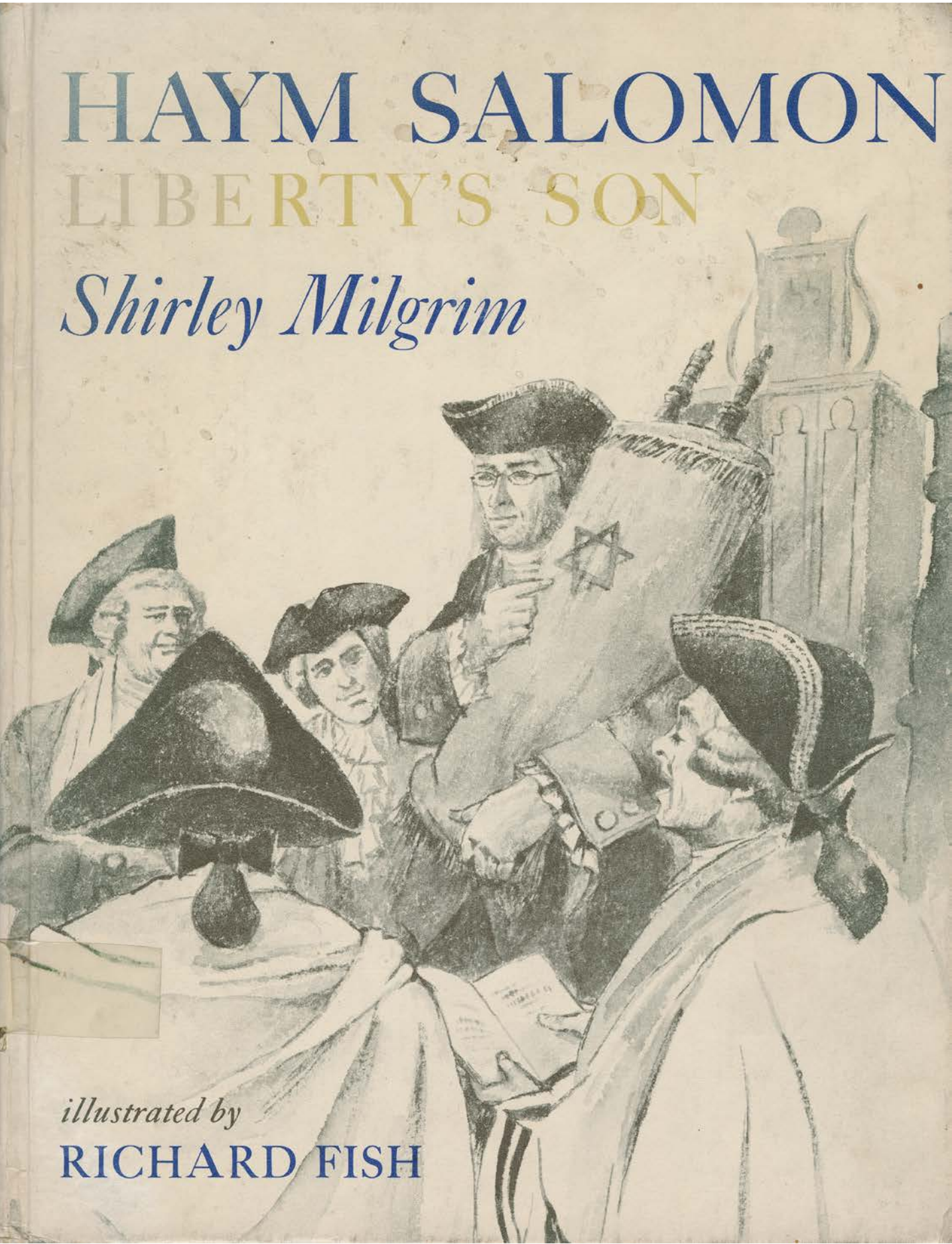
HAYM SALOMON

Haym Salomon (1740 Leszno – 1785 Filadelfia), faktor, bankier, filantrop, amerykański patriota. Urodził się w rodzinie sefardyjskich Żydów. Dzięki licznym podróżom utrzymywał szerokie kontakty handlowe. Znał kilka języków. Do Ameryki Północnej wyemigrował w 1772 roku, po I rozbiorze Polski. Należał do ścisłego grona przyjaciół i współpracowników Georga Washingtona. Za działalność na rzecz Armii Kontynentalnej władze brytyjskie skazały go na śmierć. Wspomagał i wspierał przywódców amerykańskiej rewolucji, w tym Tadeusza Kościuszkę (1746–1817), Kazimierza Pułaskiego (1745–1779) i przyszłych prezydentów USA: Thomasa Jeffersona (1743–1826), Jamesa Madisona (1751–1836) oraz Jamesa Monroea (1758–1831). Cały swój majątek (ponad 500 000 dolarów), przekazał na potrzeby skarbu państwa. Nigdy mu ich nie zwrócono. Uznawany jest za jednego z ojców amerykańskiej niepodległości.

Z własnych kapitałów świadczył wsparcie ubogim i potrzebującym. Finansował budowę synagogi *Mikveh Israel*, pierwszej synagogi w Filadelfii. Przez kilka lat pełnił w niej funkcję dajana – sędziego sądu rabinackiego i gabaja – skarbnika i administratora synagogi. Zabiegał o prawo do piastowania urzędów publicznych w USA przez niechrześcijańskich obywateli.

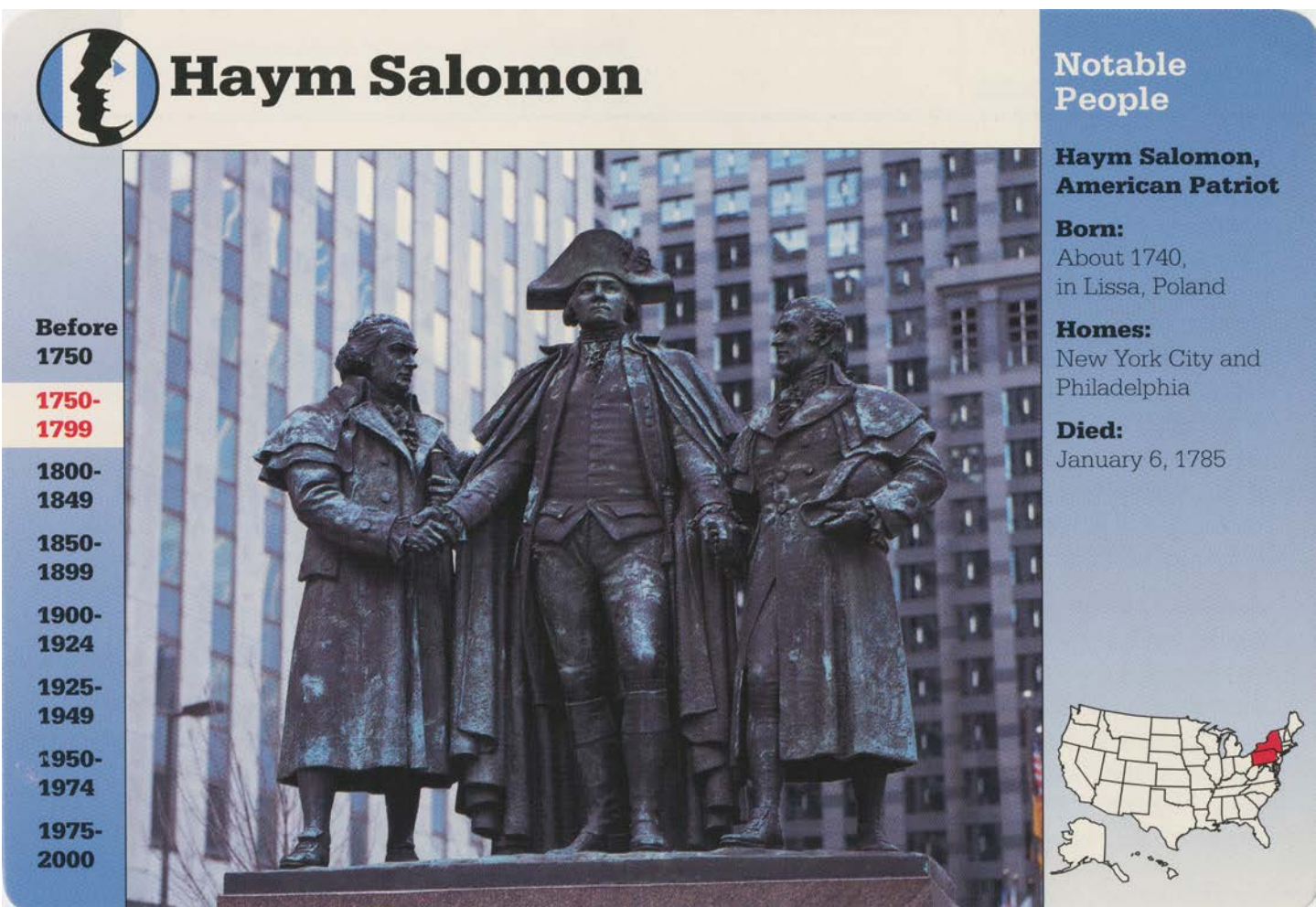
Portret Hayma Salomona, XVIII wiek;
źródło: www.ourcampaigns.com (PD)

Shirley Milgrim (1937–2024), *Haym Salomon liberty's son*, 1975 rok;
zbiory: MOL, nr inw. MLJ-IP 64/5

Robert Paine (1870–1946), Pomnik Hayma Salomona w Los Angeles, 2021 rok; źródło: wikipedia (PD)

Karta kolekcjonerska upamiętniająca Hayma Salomona, 1998 rok;
zbiory: MOL, nr inw. MLJ-IP 64/4

Paul Vincze (1907–1994), Medal upamiętniający Hayma Salomona, po 1973 roku;
zbiory: MOL, nr inw. MLJ 74

[...] od początku pruskiego panowania wzmógł się głód wiedzy, zwłaszcza wśród młodego pokolenia, [...].

Sophia Kemlein, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815–1848*,
Poznań 2001, s. 249
zbiory: MOL, nr inw. B.8813

I INNI...

Józef Sonntag, Portret Augusta Ferdynanda Wolffa, 1826 rok;
zbiory: Biblioteka Narodowa, nr inw. G.10672
źródło: polona.pl (PD)

August Ferdynand Wolff

(1768 Leszno – 1846 Grójec), lekarz, nauczyciel, członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W czasie insurekcji kościuszkowskiej zorganizował szpital wojskowy znany jako Szpital Ujazdowski. Od 1810 roku prezes Rady Ogólnej Lekarskiej. Współzałożyciel Warszawskiego Towarzystwa Lekarskiego. Wykładowca Uniwersytetu Warszawskiego i autor podręczników lekarskich.

Portret rabina Cwi Hirscha Kalischera, przed 1874 rokiem;
zbiory: MOL, nr inw. A 251

Cwi Hirsch Kalischer

(1795 Leszno – 1874 Toruń), żydowski uczony. W 1824 roku objął urząd rabina w Toruniu. Wraz z cadykiem Elijahu Gutmacherem (1796–1874) z Grodziska Wielkopolskiego należał do pionierów ruchu syjonistycznego. Zachęcał do odbudowy państwa Izrael. W 1862 roku ukazało się jego najwybitniejsze dzieło *Derischat Zion* (Odnowienie Syjonu).

Portret Ludwika Kalischa, 1851 rok;
źródło: wikipedia (PD)

Ludwig Kalisch

(1814 Leszno – 1882 Paryż), historyk literatury, pisarz, tłumacz, wydawca. Podczas Wiosny Ludów brał udział w rewolucji w Moguncji i Palatynacie. Był autorem kilku tomów nowel, opowiadań i szkiców politycznych. W Paryżu współpracował z kompozytorem Jacquesem Offenbachem (1819–1880). Wspomnienia z dzieciństwa utrwalił w pracy *Obrazki z moich lat chłopięcych*.

Portret Saula Isaaca Kaempfa, 1904 rok;
[w:] *The Jewish Encyclopedia*, t. 7, Nowy Jork-Londyn 1904, s. 408

Saul Isaak Kaempff

(1818 Leszno – 1892 Praga), doktor filozofii, kaznodzieja, historyk literatury. Uczeń Akiby Egera, naczelnego rabina Poznania. W 1858 roku został profesorem Uniwersytetu w Pradze, gdzie objął katedrę ludów semickich. Jest autorem licznych prac z zakresu średniowiecznej literatury i pionierem badań nad wczesnośredniowieczną poezją hebrajską i arabską.

Portret Eleonory Neumann, lata 1829–1841;
zbiory: © Österreichische Nationalbibliothek
źródło: onb.digital (PD)

Eleonora Neumann

(1819 Leszno – 1840 Triest), skrzypaczka, nauczycielka, cudowne dziecko. Karierę rozpoczęła w wieku 9 lat. O jej występach w Warszawie wspominał Juliusz Słowacki (1809–1849). Grała w największych salach koncertowych Europy, w Paryżu, Wiedniu, Petersburgu, Rzymie i Mediolanie. We Włoszech uczyła się u Niccolò Paganiniego (1782–1840).

Portret Stephana Borna, około 1850 roku;
źródło: wikipedia (PD)

Stephan Born

(1824 Leszno – 1898 Bazylea), działacz polityczny, dziennikarz, tłumacz. Podczas Wiosny Ludów założył w Berlinie Centralny Komitet Robotniczy i wydawał pierwsze niemieckie czasopismo robotnicze „Das Volk”. Przyjaciół Karola Marxa (1818–1883) i Fryderyka Engelsa (1820–1895). Wykładowca literatury niemieckiej i francuskiej. Był prezydentem Stowarzyszenia Prasy Szwajcarskiej.

Portret Alberta Molla, po 1930 roku;
źródło: elephantinthehothtub.com (PD)

Albert Moll

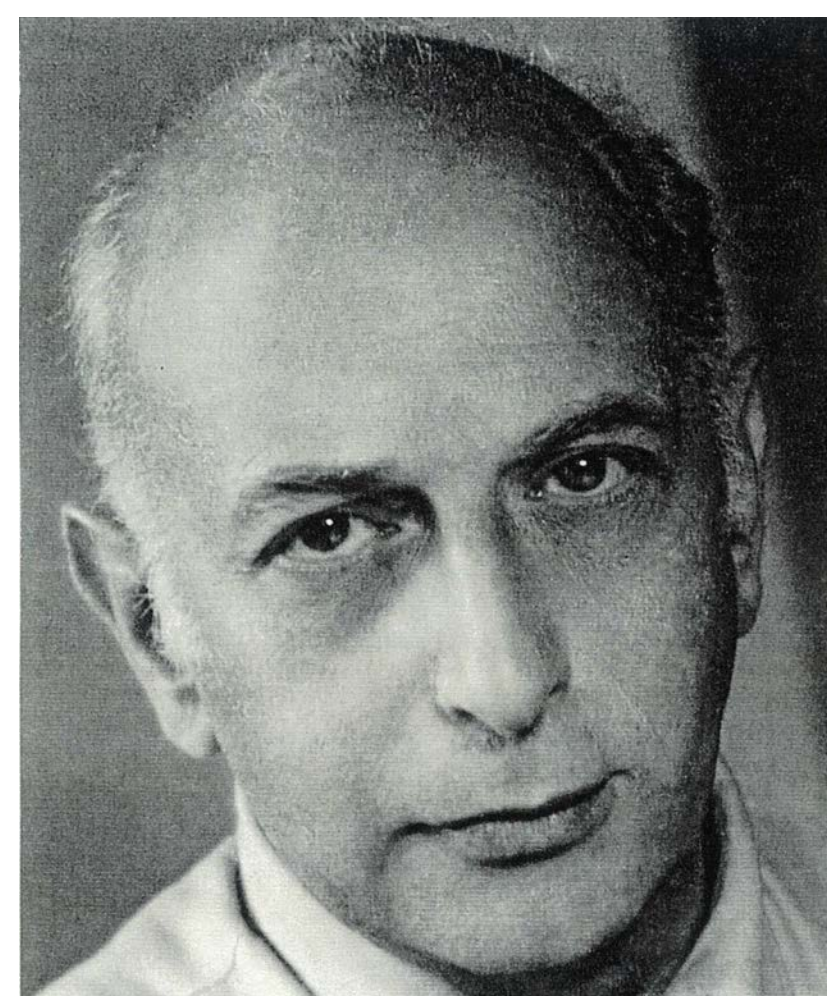
(1862 Leszno – 1939 Berlin), neuropatolog, psychiatra, psychoanalityk. Należał do grona uczniów Siegmunda Freuda (1856–1939). Uznawany jest za jednego z twórców współczesnej seksuologii i ojca psychoterapii. Autor licznych prac z zakresu psychiatrii, etyki i hipnozy. Jego osiągnięcia wykorzystywano w kryminalistyce do tworzenia portretów psychologicznych przestępców seksualnych.

Portret Leo Baecka, około 1925 roku;
[w:] *Jüdisches Lexikon*, t. 1, Berlin 1927, kol. 674

Leo Baeck

(1873 Leszno – 1956 Londyn), teolog, wykładowca, filozof. Był rabinem w Opolu, Düsseldorfie i Berlinie. Naczelnym rabin Niemiec i duchowy przywódca niemieckich Żydów. Jego dzieła filozoficzne stały się apelem i wezwaniem do dyskusji nad kondycją współczesnego człowieka. Od 1943 roku przebywał w obozie koncentracyjnym w Teresinie. Po wojnie osiadł w Wielkiej Brytanii.

Portret Rudolfa Leonharda, 1947 rok;
[w:] Rudolf Leonhard, *In derselben Nacht. Das Traumbuch des Exiles*, Berlin 2001

Rudolph Leonhard

(1889 Leszno – 1953 Berlin), poeta, dramaturg, prozaik. Jeden z czołowych twórców niemieckiego modernizmu. W 1927 roku zamieszkał w Paryżu, gdzie przewodniczył Związkowi Pisarzy Niemieckich. W okupowanej Francji działał w ruchu oporu. Autor opowiadań, dramatów, tekstów publicystycznych i zbiorów poezji, w tym tomiku *Polnische Gedichte* (Polskie wiersze) z 1918 roku.

Portret Heinricha Fraenkla, przed 1986 r;
źródło: www.geni.com (PD)

Heinrich Fraenkel

(1897 Leszno – 1986 Londyn), dziennikarz, pisarz, scenarzysta, wydawca. W latach 20. i 30. XX wieku współpracował z kolumnami filmowymi w Hollywood i pracował jako korespondent angielskiej i amerykańskiej prasy ekonomicznej. Autor książek poświęconych historii kina i biografii przywódców III Rzeszy. Był dyrektorem Brytyjskiej Akademii Filmowej.

Długi czas widywałem w Krakowie [Hansa] Kretschmera, który udekorowany małym emblematem Żelaznego Krzyża 2. klasy ukrywał się tam pracując jako robotnik. Jednakowoż i on nagle mi zniknął z oczu, widocznie ujęty przez Gestapo.

Bronisław Świdorski jun, Dzieje gminy żydowskiej w Lesznie,
Leszno 1971-1974, s. 24 (mps);
zbiory: MOL, nr inw. B.2291

VERNICHTUNG – WYNISZCZENIE

Po wybuchu II wojny światowej władze niemieckie rozpoczęły prześladowania ludności polskiej i żydowskiej. Odbierano majątki, ograniczono prawo do poruszania się, osadzano w więzieniach i zmuszano do wykonywania upokarzających prac. W grudniu 1939 roku, wraz z grupą Polaków, Żydów z Leszna deportowano do Generalnego Gubernatorstwa. Transporty dotarły do Tomaszowa Mazowieckiego, Sokołowa Podlaskiego i miejscowości Sarnaki w powiecie łosickim. Kilka rodzin znalazło się w Łodzi.

Losy większości deportowanych są nieznane. Zamknięci w gettach stali się ofiarami niemieckiej polityki wyniszczenia. Głód, choroby i pracę ponad siły wykorzystano jako środki w polityce rozwiązania kwestii żydowskiej. Tym samym celom służyły obozy pracy przymusowej (w Lesznie w latach 1941–1943) i obozy koncentracyjne.

Lata okupacji przeżyli nieliczni, wśród nich: ostatni przewodniczący gminy żydowskiej Henryk Rosenblum z żoną, siostry Diamant, Bruno Pachter, Samuel Grünbaum, Masza Glicenstein, Ruth Frymermann, Sura Grossmann z córką Różą, Efraim Sternberg, bracia Erich i Egon Hoffmannowie oraz ich matka Malwina z domu Fleischer, wdowa po wiceprezisie leszczyńskiego Sądu Okręgowego. Pozostali zmarli lub zostali zamordowani w obozach masowej zgłady. Taki sam los spotkał Żydów z Leszna, którzy przed i po 1920 roku osiedlili się w Niemczech i innych krajach Europy.

Józef Skoracki (1920–2005), Obóz pracy dla Żydów w Lesznie, 1945 rok;
zbiory: MOL, nr inw. MLS 1557

Getto w Tomaszowie Mazowieckim, 1940 rok;
zbiory: Wiesław Strzelecki
źródło: tonybernard.com.au (PD)

Portret Ruth Diamant (z prawej) i Stefanii Majchrzak, 1941 rok;
zbiory: MOL, nr inw. MLJ-IP 28

Wkroczenie wojsk niemieckich do Leszna, 1939 rok;
zbiory: MOL nr inw. MLFa 1671

Kładka łącząca dwie części getta w Łodzi (ulica Zgierska), 1940 rok
źródło: www.yadvashem.org (PD)

Egon Hoffmann (z lewej) i Artur Löwenstein, około 1970 roku;
zbiory: MOL, nr inw. MLJ-IP 54

*ona ma szafę z której suknie / zdążyły jeszcze wyjść / ale i tak by wyszły z mody /
[...] mogła mieć jeszcze taki czarny stół / w dobrym stanie / ale się nie spodobał /
smutny jakiś*

Jerzy Ficowski, *Odczytywanie popiołów*,
Warszawa 1988, s. 16

ŚLADY

Pamiętki po Żydach z Leszna uległy zniszczeniu i rozproszeniu w XX wieku. Największe straty poniesiono w okresie II wojny światowej i po jej zakończeniu. Wielką synagogę przebudowano, a jej wyposażenie zaginęło. Pojedyncze zabytki odnajdujemy w kolekcjach muzealnych i prywatnych, m.in. w Berlinie, Pradze i Nowym Jorku.

W obrębie dzielnicy żydowskiej i na jej obrzeżach ocalało tylko kilka budynków związanych z obecnością wyznawców judaizmu. Poza synagogą: piekarnia macy, dom nauki, kamienica Heimanna Tinta, szkoła, szpital i portal dawnego bet ha-midrachu przy ul. Średniej 4. Są też budynki pofabryczne i kamienice w centrum miasta, budowane lub przebudowane przez żydowskich właścicieli. Unikatem pozostaje prywatna ubojnia rytualna przy ul. Gabriela Narutowicza 47.

Na terenie zniszczonego przez Niemców cmentarza przetrwała kaplica cmentarna i dom grabarza. W latach 1993-2004 w budynku kaplicy mieścił się Dział Judaistyczny Muzeum Okręgowego w Lesznie. Udało się wówczas odnaleźć i zgromadzić kilkaset macew i fragmentów płyt nagrobnych, użytych jako materiał budowlany. Kolejne płyty odzyskano w 2024 roku.

Nagrobki Żydów pochodzących z Leszna przetrwały m.in. na cmentarzach we Wrocławiu, Legnicy i Berlinie.

Bezcenne są zbiory archiwalne dotyczące gminy żydowskiej w Lesznie. Przechowywane w archiwach państwowych (Leszno, Poznań, Warszawa) i zagranicznych instytucjach, pozostają najważniejszym źródłem wiedzy o historii żydowskiej społeczności w naszym mieście.

Prywatna ubojnia rytualna, stan z 2024 roku;
© Patrycja Paprota-Kosel

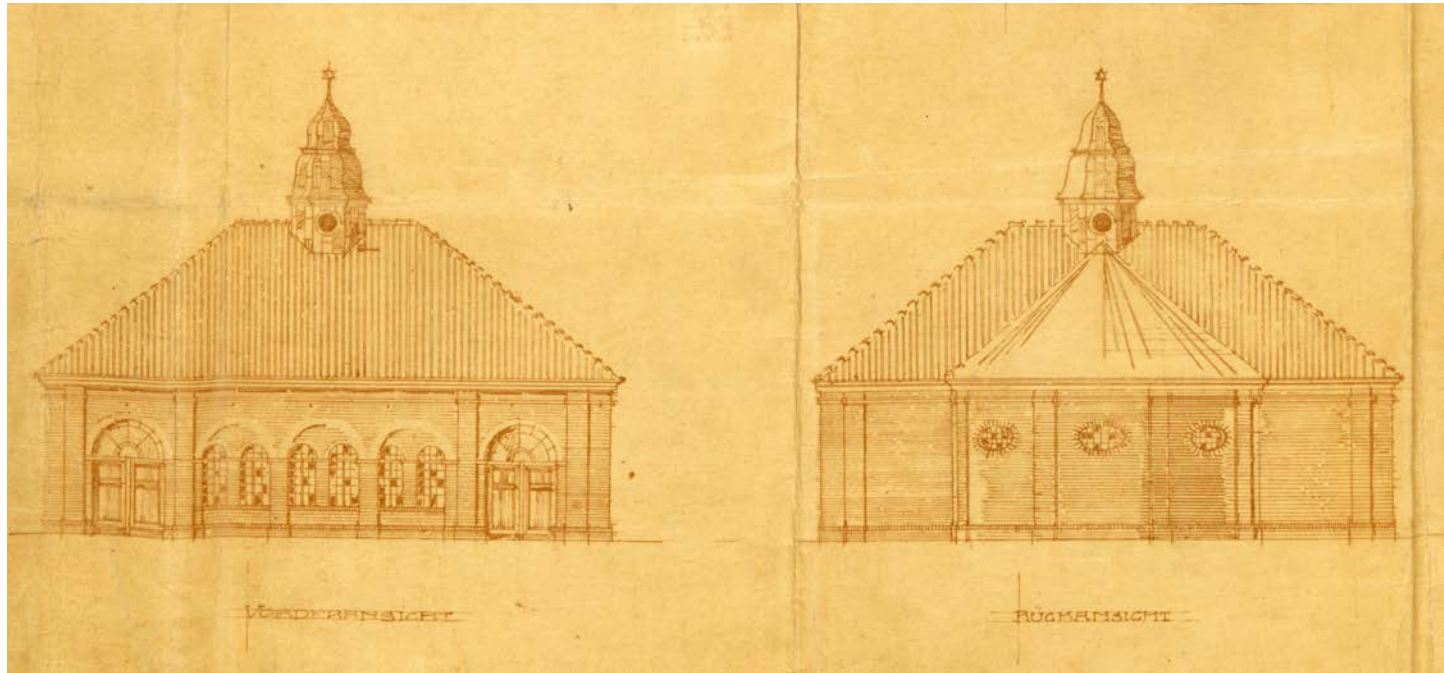
Sukienka na Torę (hebr. Meil Tora), 1. połowa XVIII wieku;
zbiory: © Židovské muzeum v Praze, nr inw. OBJEKT.JMP.COL/102011

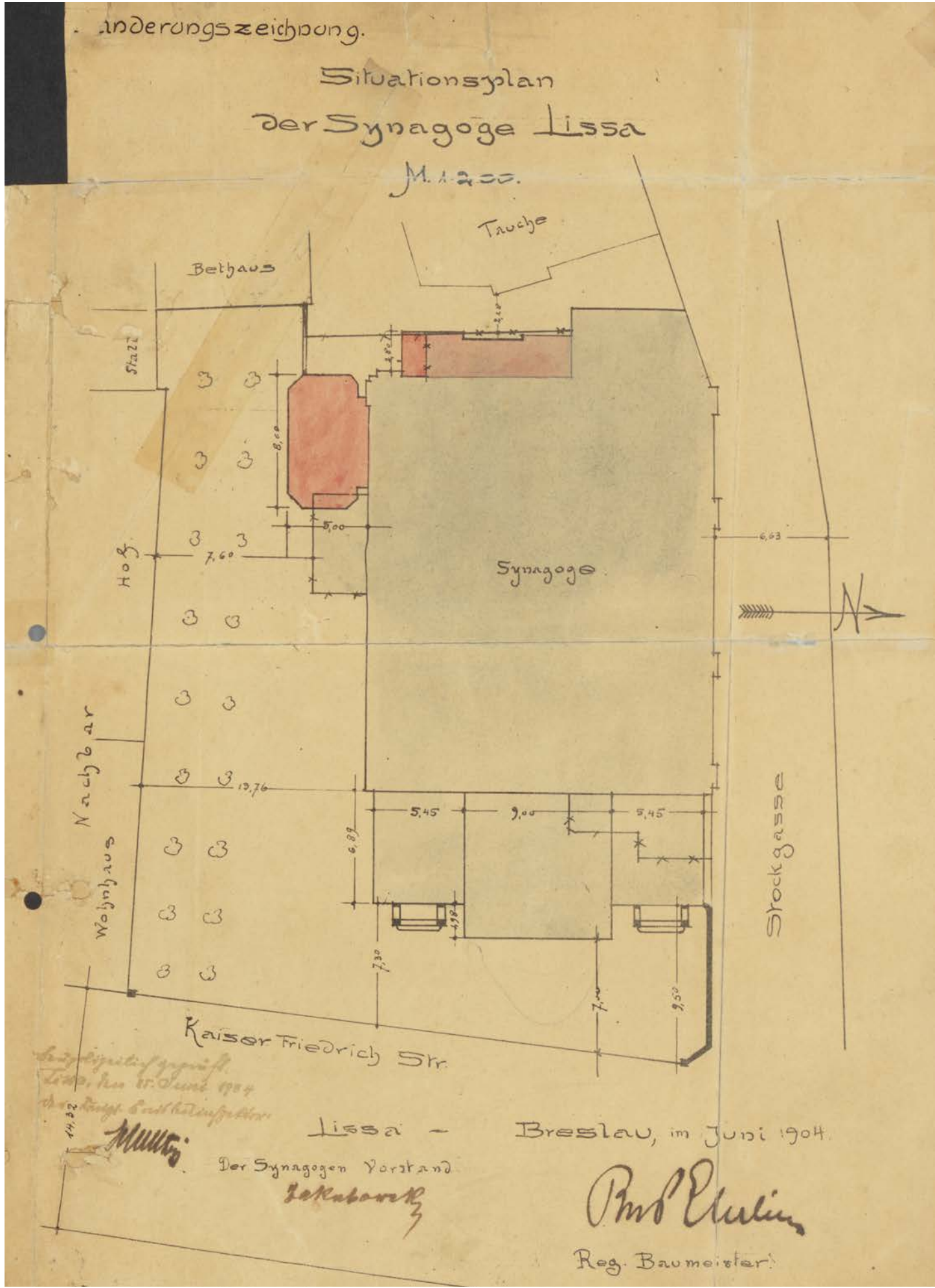
Lampa wisząca z żydowskiego domu nauki, początek XIX wieku;
zbiory: MOL, nr inw. MLH 4847

Płyta nagrobna Chwalisz, córki Mosesa Harifa, XVIII wiek;
© Dariusz Czwojdrak

Richard i Paul Ehrlichowie, Projekt kaplicy cmentarnej, 1907 rok;
zbiory: APL, Akta miasta Leszno, sygn. 1947, s. 1

Richard i Paul Ehrlichowie, Plan sytuacyjny synagogi w Lesznie, 1904 rok;
zbiory: APL, Akta miasta Leszno, sygn. 2387, s. 31